

TWO-DAY INTERNATIONAL WEBINAR

ON

**“PHILOSOPHY, RELIGION AND CULTURE IN ANCIENT &
MEDIEVAL INDIAN TRADITION”**

प्राचीन-मध्ययुगीयभारतीयैतिह्यपरम्परायां दर्शन-धर्म-संस्कृतितत्त्वः

Organized by

Department of Sanskrit In Collaboration with IQAC

Subhas Chandra Bose Centenary College

(Affiliated by University of Kalyani)

Lalbagh, Murshidabad, West Bengal, India

ABSTRACT E-BOOK

CONTENTS

MESSAGE FROM PATRON & CHAIRPERSON	PAGE 2
MESSAGE FROM IQAC CO-ORDINATOR	PAGE 3
MESSAGE FROM CONVENOR	PAGE 4
MESSAGE FROM CO-CONVENOR	PAGE 5
PROGRAMME SCHEDULE DAY 1	PAGE 6-7
PROGRAMME SCHEDULE DAY 2	PAGE 7-8
TOPICS OF EMINENT SPEAKERS	PAGE 9
ABSTRACTS OF EMINENT SPEAKERS	PAGE 10-17
LIST OF ABSTRACTS	REST OF THE PAGES

- ❖ **N.B.** Paper will be accepted for publication only after through screening and review.

MESSAGE FROM PATRON & CHAIRPERSON:

Dr. Supam Mukherjee
Hon'ble TIC
S.C.B.C College

It is my pleasure to address as the Teacher-In-Charge of Subhas Chandra Bose Centenary College to introduce the International Webinar organised Department of Sanskrit and IQAC of our college.

We are fighting with the pandemic Covid-19 and with global crisis: economic, physical and mental. We have physically distanced ourselves from each other but searching for new ways to build social and academic bonds. This Webinar is to keep the bonds steady with our staff members, our students, the stakeholders, the eminent and budding scholars and academicians.

I appreciate the will power of the Department of Sanskrit of our college. Even in this crisis they have arranged a two-day International webinar on "Philosophy, Religion and Culture in Ancient & Medieval Indian Tradition". The central focus of the Webinar is to deal with the ethics that we have inherited as a part of a nation.

I sincerely thank the Department of Sanskrit for this innovative approach and would provide my assistance whenever required.

My best wishes for the event.

Looking forward to many more collaborative projects and collective efforts in the future.

From,

Dr. Supam Mukherjee
Teacher-In-Charge
S.C.B.C College

MESSAGE FROM IQAC CO- ORDINATOR:

**Dr. Subarna
Bandyopadhyay**
Asst. Prof. & HOD
Dept. of Geography
S.C.B.C College

Undoubtedly it may be told that India is the greatest treasure of culture, philosophical and religious thoughts. Centuries after centuries are not enough to study the diversities and impact of such thoughts and cultural evolution on human civilization. Our Institution which started its journey in just two decades ago offers the scope of study on four different literatures and other sub disciplines of Humanities. In spite of several limitations the Sanskrit department of our institution is in an attempt to provide a platform on Indian culture, philosophy and religion following a temporal study. On behalf of the Internal Quality Assurance Cell of the Institution we welcome the Honourable Resource Persons, chairpersons and all the participants. Entire team of the Institution is with a hope to observe a rich and successful webinar.

From,

IQAC Co-ordinator,

Dr. Subarna Bandyopadhyay

Asst. Prof. & HOD

Dept. of Geography

S.C.B.C College

MESSAGE FROM CONVENOR :

**Smt. Rubi Rana,
Asst. Prof. & HOD
Dept. of Sanskrit
S.C.B.C College**

Dear Delegates and Participants,

We believe that “वसुधैर् व कुटुम्बकम्” which means ‘The World is One Family’. This inspiring phrase give us the power to arrange the Webinar in International level. So, It is really a pleasure for all of us that the International Webinar is being organized by the Department of Sanskrit in collaboration with IQAC of S.C.B.C College on 3rd to 4th September 2020 on the topic “Philosophy, Religion and Culture in Ancient & Medieval Indian Tradition”.

The main purpose of organizing this Webinar is to share the knowledge of every individual person in this educational world. We are really grateful to our Eminent Speakers who willingly agree to deliver their valuable speech in this field. We are very much pleased that the participant all over in India has registered for our Webinar.

As a Convenor of this Webinar, I extend my gratitude to our Hon'ble Teacher-In-Charge Dr. Supam Mukherjee of our college, for his guidance in organizing the Webinar. I also offer my sincere thanks to our IQAC Co-ordinator Dr. Subarna Bandyopadhyay.

I would like to thank the Co-convenor & Organizing committee members of my department. Without their dedicated supports, this Webinar would not have been possible. I also want to thank the energetic students of my department and the teaching & non-teaching faculties of our college.

सर्वेषां मङ्गलं भवतु।

From,
Convenor

Smt. Rubi Rana
ASST. Prof. & HOD
Dept. of Sanskrit
S.C.B.C College

MESSAGE FROM CO-CONVENOR:

Shri Gopal Acharjaya
Asst. Prof.
Dept. of Sanskrit
S.C.B.C College

अयमारम्भः शुभाय भवतु

अयि सुरभारतीपुत्राः

सुप्राचीनकालाद् भारतवर्षं धर्म-दर्शन-संस्कृतिविषयाणां मेलवन्धनप्राङ्गनम् । लौकिकपरम्परायां मनुष्याणां स्वकर्तव्यकर्मणि धारकतया धर्मशब्दस्य व्यासिः । ऐतिहासिकगतदृशा प्राचीनकालादारभ्य समकालीनैतिह्यपरम्परायां धर्मीय-धर्मावलम्बीनां प्रभावेन भारतवर्षस्य संस्कृतिः प्रभाविता भवति । भारतीयदर्शन- साहित्य- स्थापत्य- शिल्प - गान्धर्वविद्यादिकर्माणि एतैर्धर्मैः परिपुष्टां लब्धवन्तः । आनन्दावहवार्तेयं यत् भारतवर्षस्य पश्चिमवङ्गप्रदेशीयो मूर्शिदावादजिलास्थितो मूर्शिदावादनामाभिधेयनवाविनगरोचितः सुभाषचन्द्र-वोस्-सेन्टेनारी- महाविद्यालयस्य संस्कृतसंकायः एतदेव "प्राचीन- दर्शन-धर्म-संस्कृतितत्यः"- विषयमाधारीकृत्य अन्तर्जालमाध्यमेन आन्तर्जातिकालोचनासत्रस्य आयोजनं संसाधयति । विविधविदग्धपण्डितसमारोहेन आलोचनासत्रस्य क्षणमतिवाहितं भविष्यति । आलोचनासत्रे उपस्थिता ये खलु अन्तःराष्ट्रीया राष्ट्रीया अध्यापकाः गवेषकाः छात्राः अंशग्रहणकारिरूपेण नियोजिताः ते एतेन तथा विदग्धमहावर्गाणां वक्तव्यविषयमाकर्ण्य उपकृता भवेयुः इति आकाङ्क्षते भारतिकवेः स्नेहाशिषधन्यः संस्कृतप्राणप्रतीमस्तथा गोपालदेवशर्मा । आलोचनासत्रस्य सार्थकतासम्पादनार्थं महाविद्यालयस्य प्रशासनिकप्रधानेभ्यस्तथा विभागीयाध्यापकेभ्यः हार्दिककृतज्ञतां ज्ञापयामि । आलोचनासत्रस्य सार्विकसाफल्यं प्रार्थयते मया । अलमतिविस्तरेण ।

विनीतान्ते-

श्रीमान्-गोपाल आचार्यमहाभागपादः
सह-आहवायकः, आलोचनासत्रस्य
सहकारि-अध्यापकश्च , संस्कृतसंकायस्य
सुभाषचन्द्र-वोस्-सेन्टेनारी-महाविद्यालयस्य

Day 1: 3rd September, 2020

Inaugural session

Inaugural session	1:45 p.m. – 2:00 p.m.	Joining the link (Google Meet App)
	2:00 p.m. – 2:05 p.m.	Vedic Mangalacharanam by Shri Gopal Acharjaya , Asst. Prof. Dept. of Sanskrit, S.C.B.C College.
	2:05 p.m. – 2:15 p.m.	Welcome Address by Dr. Supam Mukherjee , Hon'ble TIC, S.C.B.C College.
	2:15p.m. – 2:30 p.m.	Inaugural Speech by Dr. Subarna Bandyopadhyay , IQAC Coordinator, Dept. of Geography, S.C.B.C College. & Smt. Rubi Rana , Asst. Prof, HOD, Dept. of Sanskrit S.C.B.C College.
	2:30 p.m. – 3:00 p.m.	Keynote Address by Prof. Dr. Brajakishore Swain , Former Prof., Dept. of Sanskrit Jagannath University, Puri, Odisha, India
	3:00 p.m. – 3:25 p.m.	Chief Guest Address by Dr. Anindya Bandyopadhyay Asst. Prof., HOD, Dept. of Sanskrit University of Kalyani, Kalyani, WB, India
	3:25 p.m. – 3:35 p.m	Question-Answering Session
	3:35 p.m. – 3:40 p.m	Vote of Thanks by Shri Mithun Das , SACT, Dept. of Sanskrit, S.C.B.C College.

Session Coordinator: **Smt. Rubi Rana**, Asst. Prof., HOD, S.C.B.C College

Technical Session 1

Technical Session 1	3:40 p.m. – 4:10 p.m.	Speaker: Mr. Partha sarathi Sil Asst. Prof, Dept. of Sanskrit Tripura University, Tripura, India
	4:10 p.m. – 4:35 p.m.	Speaker: Dr. Somnath Sarkar , Asst. Prof. HOD, Dept. of Sanskrit, Kanchrapara College, Kanchrapara, WB , India.
	4:35 p.m – 4:45 p.m.	Question-Answering Session

	4:45 p.m. – 4:50 p.m.	<i>Vote of Thanks by</i> Bandana Das, SACT, Dept. of Sanskrit, S.C.B.C College.
--	------------------------------	---

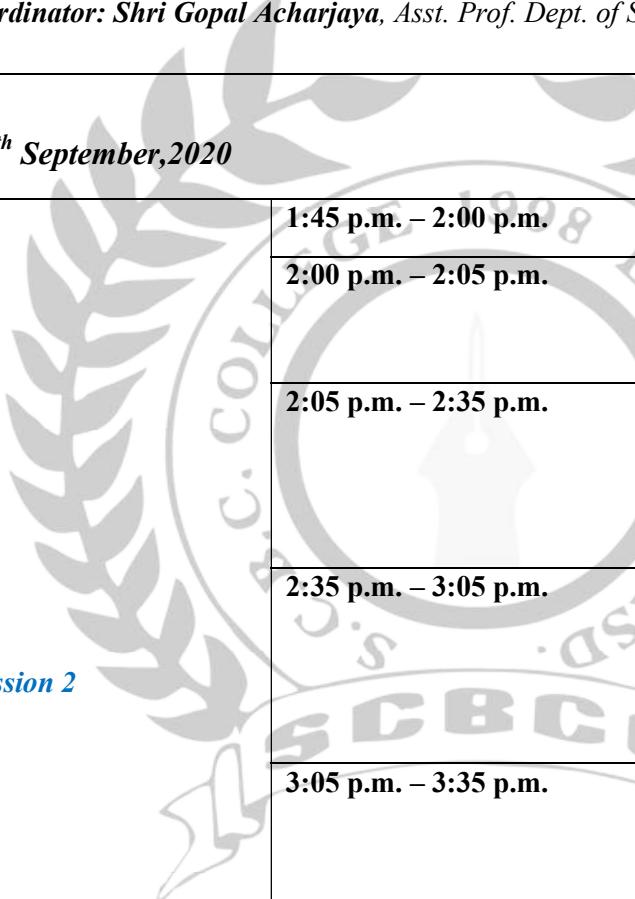
	4:50 p.m. – 5:30 p.m.	<i>Paper Presentation</i>
--	------------------------------	----------------------------------

Chair Person: **Dr. Somnath Sarkar** Asst. Prof. HOD,
Dept. of Sanskrit, Kanchrapara College,
Kanchrapara, WB, India

Session Coordinator: *Shri Gopal Acharjaya, Asst. Prof. Dept. of Sanskrit, S.C.B.C College*

Day 2: 4th September, 2020

Technical Session 2

	1:45 p.m. – 2:00 p.m.	<i>Joining the link (Google Meet App)</i>
	2:00 p.m. – 2:05 p.m.	<i>Vedic gitam by</i> Smt. Rubi Rana, Asst. Prof, HOD, Dept. of Sanskrit, S.C.B.C College.
	2:05 p.m. – 2:35 p.m.	<i>Speaker –</i> Prof. Dr. Niranjan Jena, HOD, Dept of Sanskrit,Pali & Prakrit, Visva-bharati University. Bolpur, WB, India
	2:35 p.m. – 3:05 p.m.	<i>Speaker –</i> Prof. Dr. Bithika Banik Dept. of Sanskrit University of Rajshahi, Rajshahi, Bangladesh
	3:05 p.m. – 3:35 p.m.	<i>Speaker –</i> Mr. Biplob Kotal, Asst. Prof Dept. of Sanskrit, Ramakrishna Mission Vidyamandira, Belurmath, Howra, India
	3:35 p.m. – 4:05 p.m.	<i>Speaker –</i> Dr. Aditi Bhattacharya Asst. Prof, Dept. of Sansrit Barasat Govt. College Barasat, WB, India
	4:05 p.m. – 4:15 p.m.	<i>Question-Answering Session</i>
	4:15 p.m. – 4:20 p.m.	<i>Vote of Thanks by</i> Shri Prasenjit Ghoshal, SACT, Dept. of Sanskrit, S.C.B.C College
	4:20 p.m. – 5:20 p.m.	<i>Paper Presentation</i>

Chair Person: Dr. Aditi Bhattacharya

Asst. Prof, Dept. of Sanskrit

Barasat Govt. College

Barasat, WB, India

Session Coordinator: Smt. Rubi Rana, , Asst. Prof., HOD, Dept. of Sanskrit, S.C.B.C College.

Valedictory Session

5:20 p.m. - 5:25 p.m.

Chief Address by

Dr. Subarna Bandyopadhyay,

IQAC Coordinator, HOD

Dept. of Geography, S.C.B.C College.

5:25 p.m. – 5:30p.m.

Valedictory Address by

Smt. Rubi Rana,

Asst. Prof. HOD,Dept. of Sanskrit

S.C.B.C College

Session Coordinator: Shri Gopal Acharjaya, Asst. Prof. Dept. of Sanskrit, S.C.B.C College

TOPICS OF THE EMINENT SPEAKERS

Sl. No.	Name of the Speaker	Topic	Date & Time
1.	Prof. Dr. B.K. Swain Former Professor Dept. of Sanskrit Jagannath University Puri, Odisha, India	“Spiritua Path”	3 rd September, 2020. Time: 2:30 p.m to 3:00 p.m.
2.	Dr. Anindya Bandyopadhyay Asst. Prof. HOD, Dept. of Sanskrit, University of Kalyani, Kalyani, WB, India	“Importance of Samskara in Hindu Theology”	3 rd September, 2020 Time: 3:00 p.m. to 3:25 p.m.
3.	Mr. Partha sarathi Sil Asst. Prof. Dept. of Sanskrit, Tripura University, Tripura, India.	“श्रीमद्भगवद्गीतायां भक्तियोगस्य स्वरूपवर्णनम्”	3 rd September, 2020. Time: 3:40 p.m. to 4:10 p.m.
4.	Dr. Somnath Sarkar Asst. Prof. HOD, Dept. of Sanskrit, Kanchrapara College, Kanchrapara, WB, India	“Trigunas and Personality Development: Text & Context”	3 rd September, 2020 Time: 4:10 pm to 4:35 p.m.
5.	Prof. Dr. Niranjan Jena HOD, Dept. of Sanskrit, Pali & Prakrit, Visva bharati, Bolpur, WB, India	“The Concept of Svadharma in Ancient and Medieval Indian Tradition”	4 th September, 2020 Time: 2:05 p.m. to 2:35 p.m.
6.	Prof. Dr. Bithika Banik Dept. of Sanskrit, University of Rajshahi, Rajshahi, Bangladesh.	“Role of a Guru for the growth and development of Mankind - As reflected in our Tradition”	4 th September, 2020 Time: 2:35p.m. to 3:05 p.m.
7.	Mr. Biplab Kotal Asst. prof. Dept. of Sanskrit, RKMV, Belurmath, Howrah, WB, India.	‘वैदिकपरम्परानुसारं धर्माधर्मविनिर्णयः’	4 th September, 2020 Time: 3:05 p.m. to 3:35 p.m.
8.	Dr. Aditi Bhattacharya Asst. Prof. Dept. of Sanskrit, Barasat Govt. College, Barasat, WB, India	“Puruṣārtha in the Mahābhārata”	4 th September, 2020 Time: 3:35p.m. to 4:05p.m.

ABSTRACTS OF EMINENT SPEAKERS

Dr. Brajakishore Swain
Former Professor
Dept. of Sanskrit
Jagannath University
Puri, Odisha, India

Spiritual Path

Indian spirituality proposes a variety of means or paths for the spiritual pilgrimage of the spiritual aspirant to the ultimate goal. These means are technically known as paths: margas or spiritual efforts for integration: yogas or as concentrated or concerted endeavour: sadhana. Thus the spiritual means of devotion may be designated as bhakti-marga, bhakti-yoga or bhakti-sadhana. The word "sadhana" would evoke in the mind of an Indian the image of a detached and determined person who has totally and intensely dedicated his/her life to achieve a particular skill or expertise in a particular occupation. Such a candidate willingly renounces needs and comforts of life, undergoes a strict, strenuous and ascetical routine of life, does exercises with one-pointed concentration and uncompromising perseverance under the watchful eyes of the preceptor. Aspirants: bhaktas who want to become great musicians, dancers or experts in any other art forms should undergo this necessary and stringent period of sadhana. Excellence is always the result of consistent, persevering and strenuous efforts. We are speaking here about the sadhanas for inner perfection and spiritual excellence. This is in a nut shell the essence of "Spiritual Path".

ধর্মসাহিত্যে সংস্কার

**Dr.Anindya
Bandyopadhyay**
Asst. Prof. HOD
Dept. of Sanskrit
University of Kalyani
Kalyani, WB, India

প্রাচীন ও মধ্যকালীন ভারতীয় সমাজে “সংস্কার” এক গুরুত্বপূর্ণ অনুষ্ঠান রূপে পরিগণিত হত। “সংস্কার” শব্দটি প্রাচীন বৈদিক সাহিত্যে পাওয়া যায় না, কিন্তু “সম্” পূর্বক “কৃ” ধাতুর ঘোগে “সংস্কৃত” বলে যে শব্দটি আমরা বৈদিক সাহিত্যে বারংবার পেয়েছি মনে হয় পরবর্তী সংস্কৃত সাহিত্যে ব্যবহৃত “সংস্কার” শব্দটি তারই আদিরূপ (দেখুন খন্ডে ৬/২৮/৮, ট্রি ৮/৩৯/৯)। শতপথব্রাহ্মণেও (১/১/৪/১০) “সংস্কৃত” শব্দটিকেই “সংস্কার” অর্থে পেয়ে থাকি (“তস্মাদু স্ত্রী পুমাংসং সংস্কৃতে তিষ্ঠন্তমভ্যেতি” অর্থাৎ অতঃপর স্ত্রী কোনো সংস্কৃত (সুগঠিত) ঘরে দণ্ডয়মান পুরুষের নিকটে পৌঁছায়)। বাজসনেয়ী সংহিতাতেও (৪/৩৪) এই রকমের প্রয়োগ আমরা পেয়ে থাকি। পরবর্তীকালে জৈমিনির মীমাংসাসূত্রে (৩/১/৩, ৩/২/১৫, ৩/৮/৩, ৯/২/৯ ইত্যাদি) “সংস্কার” শব্দটি বহুবার প্রয়োগ পেয়ে থাকি। জৈমিনি (৬/১/৩৫) এক স্থানে “সংস্কার” শব্দটি “উপনয়ন” অর্থেই ব্যবহার করেছেন। মীমাংসা ভাষ্যকার শবরস্বামী “সংস্কার” শব্দের ব্যাখ্যায় বলেছেন (৩/১/৩), “সংস্কারো নাম স ভবতি যশ্মিন্ন জাতে পদার্থে ভবতি যোগ্যঃ কস্যচিদৰ্থস্য” অর্থাৎ “সংস্কার” হল এমন এক প্রক্রিয়া বা অনুষ্ঠান যেটি সম্পন্ন হলে কোনও দ্রব্য বা ব্যক্তি নির্দিষ্ট কোন কার্যে ব্যবহারের যোগ্যতা অর্জন করে। কুমারিলভট্ট তন্ত্রবার্তিকেও প্রায় অনুরূপ কথাই বলেছেন। তাঁর মতে “যোগ্যতাঃ চাদধানাঃ ক্রিয়াঃ সংস্কারা ইত্যচ্যন্তে”; সোজা কথায় “সংস্কার” হল এমন কিছু ক্রিয়া বা কর্মপ্রণালী যা যোগ্যতা প্রদান করে। ধর্মশাস্ত্র অনুযায়ী “সংস্কার” সম্পন্ন হলে কোনও এক ব্যক্তি দুপ্রকার যোগ্যতা অর্জন করেন। প্রথমতঃ পাপমোচনরূপ যোগ্যতা, দ্বিতীয়তঃ নবীন গুণজাত যোগ্যতা। সংস্কারের মাধ্যমে নবীন গুণ প্রাপ্তির পাশাপাশি তপস্যা প্রভৃতি ব্রত পালনের মাধ্যমে পূর্বকৃত পাপ বা কুকর্মজন্য দোষ বিলীন হয়। ফলে তাঁর তনু প্রকৃত ব্রহ্মাঞ্জন লাভের ও মননের যোগ্যতা অর্জন করে।

বর্তমান প্রবন্ধে আমি সংক্ষেপে ভারতীয় ধর্মসাহিত্যে বর্ণিত “সংস্কার” সংক্রান্ত তত্ত্বগুলিকে সমসাময়িক আলোকে আলোচনা করবার প্রচেষ্টা করব। প্রত্যাশা করি তার ব্যাপ্তি ও বৈচিত্র্য প্রাচ্যবিদ্যাচর্চায় আগ্রহী গবেষকের নিকটে নবদিগন্তের সন্ধান দেবে।

Mr. Partha Sarathi Sil

Asst. Prof.

Dept. of Sanskrit

Tripura University

Tripura, India

श्रीमद्भगवद्गीतायां भक्तियोगस्य
स्वरूपवर्णनम्

कुरुक्षेत्रस्य समरे भगवतः श्रीकृष्णस्य अर्जुनाय
उपदेशरूपेण मुखात् निर्गता वाणी
श्रीमद्भगवद्गीता इति सुविदितं मतम्। तत्र
अष्टादशसु अध्यायेषु वर्णितेषु उपदेशेषु
द्वादशाध्याये वर्णितः भक्तियोगः पत्रस्यास्य
मुख्यालोच्यः विषयः। का नाम भक्तिः? भक्तेः
स्वरूपं किम्? कस्तावत् भक्तिरसः? एतेषां
प्रश्नानामुत्तरप्रदानपूर्वकं पत्रेऽस्मिन् भगवद्गीतायाः
टीकापरम्परां समुल्लिख्य च
योगस्वरूपव्याख्यापुरस्सरं भक्तियोगस्य
स्वरूपमालोचयिष्यते। कथं सर्वं भगवते कृष्णाय
निवेदनेन भक्त्या मृत्युसंसारं तरति भक्तः तस्य
प्रसङ्गस्य ग्रन्थदिशा विस्तृतमालोचनं
पत्रलक्ष्यमित्यलम्।

Triguna's and Personality Development: Text and Context

Dr. Somnath Sarkar

Asst. Prof. & HOD
Department of Sanskrit
Kanchrapara College
Kanchrapara, WB, India

The concept of guna dates back to Atharvaveda, it was discussed in Bhagavadgita and later included in Sankhya Darsana. The concept of Triguna has been utilized to explain the concept of personality in modern era as well. Indian researchers have also deliberated on this concept of Triguna in their writings. The development of consciousness is apparently rooted in this concept of Triguna. These are known as (sattva) called as stability; rajas called as activation and tamas called as inertia. Manas has been ascribed the functions which are mental functions and mental processes (Manovritti manopravrtti). They are considered to be manifestations of Triguna. Bhagavadgita, at different places give the models of highly developed human potential in its totality. It also describes three gunas and says that we all are combinations of these gunas (characteristics) which are Tamas, Rajas, and Sattva. Bhagavadgita considers jiva, svabhava and prakriti, ahamkara, and Atman, and Purusa as the most important concepts related to personality and self, which can help in developing indigenous personality theories. Following are explanations given about the three attributes of human personality. These three gunas lead to different kinds of temperament. This is primarily influenced by both physiological and psychological parameters. In this present research paper an attempt has been made to analyze and highlight the personality development of human being as reflected in Indian knowledge system as far as practicable.

**Prof. Dr. Niranjan
Jena**
Head of the Dept. of
Sanskrit, Pali & Prakrit
Visva-bharati
University
Bolpur, WB, India

The Concept of Svadharma in Ancient and Medieval Indian Tradition

Very often we come across various Śāstras and religious texts right from the Vedas to post-Vedic or later Vedic and down to contemporary literature in our tradition i.e. Sanskrit where the term 'Svadharma' is applied in different contexts so for its meaning is concerned. Dharma is derived from the Sanskrit root *dhy*, "sustain, support, uphold," and has a broader sense of understanding. There is no proper equivalent in English for the Sanskrit term 'dharma' wisdom, teaching and studying the Vedas, doing sacrifices and also guiding etc. Dharma is a Sanskrit expression of the widest importance. It is a multifaceted and all-inclusive term with many meanings which includes behaviour or *kartavya* of a person or code of duties of human beings contains a discussion of this topic. Svadharma (individual actions) which are based upon *satya* (truth), *ahimsā*, and moral. Bhagavad Gita offers three forms of action, namely; action, inaction and effortless action. The practical implication of svadharma comes forth in the form of effortless action. One's *svabhavika* or natural dharma enables one to practice svadharma in an effortless manner. In the Indian spiritual tradition, dharma means the way, literally law or duty. Thus, a person's svadharma (*sva*, own, and *dharma*, duty) is their own unique role in life or way of being in the world, which it is their duty to realize and fulfil. The very popular *śloka* of *SrimadBhagavadgītā* (3. 35) which speaks much about the context of Svadharma "...svadharmanidhanamsreyahparadahrmobhayavah ah" || One's own duty, though devoid of merit, is preferable to the duty of another well performed. Even death in the performance of one's own duty brings blessedness; another's duty is fraught with fear.

Hence, the present paper will be focus on "The Concept of Svadharma in Ancient and Medieval Indian Tradition" with the reference of Sanskrit literature which shall be analysed.

Role of a Guru for the growth and development of Mankind - As reflected in our Tradition

**Prof. Dr. Bithika
Banik**

Dept. of Sanskrit

University of
Rajshahi

Rajshahi, Bangladesh

Today, the daily life of most people is filled with hectic activity and problems. One who imparts precise knowledge on appropriate spiritual practice for acquiring peace of mind and *ānanda* (Bliss) and how to perform it is none other than the Guru. In the life of a disciple, the Guru holds supreme importance; because a disciple cannot realise God without Guru. Through these articles, the disciple will understand the true nature of the Guru through various aspects such as the Guru's form exhibiting paternal love for the devotee, His compassionate nature, various mediums of bestowing grace on the disciple etc. This will lead to strengthening of devotion in the disciple unto the Guru and he will be able to obtain maximum benefit from the existence of the Guru. Moreover, we have come a long way from the traditional guru to the contemporary gurus. The 'Guru' all over the world has today entered the realm of religion. Despite having access to a wide pantheon of divine entities, what makes a people of a nation in current civilized and better literate times, cut across all barriers of caste and religion (also class) and surrender one's all to that one ultimate authority called a 'guru'? What makes him 'god'? This paper attempts to comprehend, appreciate and study the evolution and progression of the 'guru' tradition in India - with an understanding of some sociological perspectives, the need for a 'Guru', role in Indian society, related psychoanalysis, and finally current trends. As we do so, this would only be the beginning of a journey in discovering the numerous traditions and movements that come to be associated with this phenomenon, each enshrined with its own trends, plentiful stories and abundant miracles - taking it to a new level, altogether. This is how the study will be analysed.

'वैदिकपरम्परानुसारं धर्माधर्मविनिर्णयः'

Mr. Biplab Kotal
Asst. Prof.
Dept. of Sanskrit
RKMV, Belurmath
Howrah, WB, India

श्रुतिस्मृतिपुराणमीमांसादिशास्त्रेषु भूयशः प्रतिपादितं निगृहं
वैदिकधर्मरहस्यं सतां सुधियां विबुधवराणां
विपश्चिदपश्चिमानां नागोचरमिति सत्यम् ।
मन्दमतीनामल्पज्ञानां बालानां तु पुरस्तात् तत्सर्वं सर्वदा
तैव दिवसालोकवत् प्रकाशते । किञ्च ते प्रायशोधर्माधर्म-
विनिर्णये मोहग्रस्ताः सञ्जायन्ते । अतस्तेषामेव सौविध्यार्थं
वैदिकधर्मतत्त्वावबोधाय सरलसरणिप्रदर्शनाय क्षुद्रोऽयं
प्रयासः क्रियते । लक्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिरिति हृदि
निधाय वैदिकपरम्परानुसारं धर्मलक्षणं धर्मे प्रमाणं च
यथामति पर्यालोच्येते । प्रासङ्गिकतया समागच्छति
चाधर्मचर्चापि । एतदर्थमत्यल्पबुद्धेरस्य
जनस्यावलम्बनभूतानि सन्ति श्रुतिस्मृतितन्मूलकशास्त्रादीनि
। क्वचित् क्वचित् प्रसिद्धकाव्यादितोऽपि प्रासङ्गिकसन्दर्भस्य
समुद्धारः कृतोऽत्र प्रकृतप्रतिपाद्यपरिपुष्ट्यर्थम् ।
प्रबन्धेनानेन जिज्ञासुजनानां लेशमात्रेणापि भवति
चेदुपकृतिः कृतकृत्यो भवितायं प्रस्तोतेति दिक् ।

Puruṣārtha in the Mahābhārata

Dr. Aditi Bhattacharya

Asst. Prof.

Dept. of Sanskrit

Barasat Govt. College

Barasat, WB, India

Puruṣārtha means 'an object of human pursuit'. It is a key concept in Hinduism. Puruṣārtha is a composite Sanskrit word from Purusha and Artha. Purusha means 'human being', 'soul' as well as 'universal principle and soul of the universe'. Artha in one context means 'purpose', 'object of desire' and 'meaning'. Together Puruṣārtha literally means 'purpose of human being' or 'object of human pursuit'. Almost all Indian texts except some adhere to four-fold scheme of purusarthas viz. Dharma (righteousness, moral values), Artha (prosperity, economic values), Kāma (pleasure, love, psychological values) and Mokṣa (liberation, spiritual values), though they may differ in matters of detail. The *Mahābhārata* is one those first known sources where we can see a comprehensive presentation about Puruṣārtha. So, it has been depicted in this great epic,

*dharma ārthe ca kāme ca mokṣe ca
bharatarśabha/*

*Yadihā sti tadanyatra yanyaḥā sti na tat
kvacit//*

प्राचीन-मध्ययुगीयभारतीयैतिह्यपरम्परायां
संस्कृतिततयः-नामके सारस्वतसत्रे
लिखनसारकथायाः संकलनम्

दर्शन-धर्म-
अंशग्रहणकारीणां

न्यायदर्शनस्य उत्पत्तिः विकासश्च

Sandip Mallick
Assistant Professor
Saheed Kshudiram College
Alipurduar ,West Bengal

ज्ञानार्थकाद् दृश्-धातोः ल्युट्-प्रत्यये दर्शनमिति शब्दो निष्पन्नः। दृश्यते ज्ञायते आत्मतत्त्वं पदार्थतत्त्वम् अनेन इति दर्शनम्। इति व्युत्पत्तिबलेन यस्य तत्त्वबोधः साक्षात्कारो वा भवेत् स एव भवति दर्शनपदार्थः। आस्तिकनास्तिकभेदाभ्यां दर्शनं द्विविधम्। तत्र वेदप्रामाण्याभ्युपगन्तृत्वमास्तिकत्वम्। तत्र न्याय-वैशेषिक-सांख्य-योग-मीमांसा-वेदान्ताख्यानि षडिति भवन्ति आस्तिकानि। नास्तिकत्वं नाम हेतुवादिभिः वेदप्रामाण्यापलापकत्वम्। तदन्तर्गतानि चार्वाक्-जैन-बौद्धाख्यानि त्रीणि। एतेषु आस्तिरकदर्शनेषु विशेषतया न्यायदर्शनस्योत्पत्तिविकासौ विषये आलोचयिष्याम्यहम् ।

"अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः।

पुराणं धर्मशास्त्रं ह्येता विद्याश्चतुर्दश" ॥

इति विष्णुपुराणवचनानुरोधेन न्यायविस्तरस्य न्यायशास्त्रस्य विद्यास्थानत्वं स्पष्टं भवति। "गौतमप्रणीते षोडशपदार्थनिरूपणपरे शास्त्रविशेषः तर्कविद्या, आन्वीक्षिकी नीयते प्राप्यते विवक्षितार्थो येन सः न्यायः" इति । "प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः" इति भाष्यकारः।

न्यायदर्शनस्येतिहासो द्विसहस्रवर्षेभ्यः पूर्वत एवारब्ध आसीत्। तस्य प्रवर्तको महर्षिगौतमः। वस्तुतोऽस्य न्यायदर्शनस्य द्वे धारे वर्तते। तत्र प्रथमधारा महर्षिगौतमस्य न्यायसूत्रादारभ्यते चेत् द्वितीयधारा तु महामहोपाध्यायाचार्यगङ्गशस्य तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थादारभ्यते। अतो महर्षिगौतमरचित्सूत्रक्रमेणागता प्रथमधारा एव 'प्राचीनन्यायः' इति पदेनाभिधीयते। गङ्गेशविरचिततत्त्वचिन्तामणित आगता धारा तु 'नव्यन्याय' इति पदेनाभिधीयते। तत्र प्रथमधारायां प्रमाणादिषोडशपदार्थनां निरूपणात् सा धारा पदार्थमीमांसकः अर्थात् कैटेगोरिस्टिक (Categoristic) प्रणालीरूपेण प्रख्याता अस्ति, द्वितीयधारायान्तु . विशेषतः प्रमाणानां निरूपणात् सा धारा प्रमाणमीमांसकः अर्थात् एपिस्टोमोलोजिकल (Epistemological) प्रणालीरूपेण प्रसिद्धा अस्ति। वस्तुतस्तु द्वितीयधारारूपेण आगतोऽयं नव्यन्यायः प्राचीनन्यायमूलक एव तथापि तत्र प्रमाणानां

प्रतिपादनशैलीशब्दसंयोजनादिकं च महदन्तरं वर्तते। न केवलं प्रतिपादनशैली एव, अपि तु प्रमेयपदार्थस्वरूपेऽपि छन्ति छन्ति मतभेदः प्राप्यते। प्राचीनन्यायः अध्यात्मप्रधानः नव्यस्तु तर्कप्रधानः। अतो नव्यन्यायः स्वतन्त्ररूपेण जगति व्यासः। यदा नव्यन्यायस्यारम्भो गड्गेशोपाध्यायेन कृतः। तदन्तरं तु तस्य प्रभावो न केवलं भारतीयदर्शनेषु अपि तु पाश्चात्यदर्शनेष्वपि दृश्यते।

न्यायदर्शनं परम्पराद्वयेन विभक्तम्। तत्र एका प्राचीनपरम्परा, अपरा च नव्यपरम्परा। प्राचीनपरम्परायां सूत्रकाराक्षपादगौतमत उदयनाचार्य यावद् आचार्याः प्रसिद्धाः सन्ति। प्राचीनपरम्परायां वात्स्यायनः श्रीउद्योतकरः त्रिलोचनः श्रीवाचस्पतिमिश्रा श्रीभासर्वज्ञः श्रीउदयनचार्यः, वरदराजः, वल्लभीचार्यः, केशवमिश्रः प्रमुखा पण्डिताः आसन्। नव्यपरम्परायाः जनकः गड्गेशोपाध्यायः यः तत्त्वचिन्तामणिग्रन्थस्य प्रवर्तकः। किन्तु केचन विद्याभूषणतर्कवागीशादय इत्थं प्रतिपादयन्ति शिवादित्यस्य सप्तपदार्थकालः नव्यन्यायस्य बाल्यकालः, उदयनाचार्यस्य लक्षणावलीकालः यौवनकालः, गड्गेशस्य मणिकालः प्रौढकालः इति। यद्वा भवतु गड्गेशोपाध्यायस्य पूर्ववर्त्तिन आचार्याः सन्ति न्यायसिद्धान्तदीपस्य कर्तारः शशधरशर्मणः। एतेषामाचार्याणां समयः 1125 खीष्टाब्दः। न्यायसिद्धान्तदीपस्तावत् १२६ पृष्ठात्मकः। रघुनाथ शिरोमणि, वर्धमानः, श्रीजयन्तभट्टः श्रीविश्वनाथन्यायपञ्चाननभट्टाचार्यः महादेवभट्टः प्रमुखाचार्यानां अवदानं विद्यते। न्यायशास्त्रे मङ्गलवादः, अन्धकारवादः, कारणतावादः, पदशक्तिवादः, शक्तिवादः, आधेयशक्तिवादः, मनोऽणुत्ववादः, शब्दप्रामाण्यवादः, ज्ञानकर्मसमुच्चयवादः, मुक्तिवादः, सिद्धार्थप्रामाण्यवादः, अन्वयशक्तिनिरासवादः, वायुप्रत्यक्षतावादः, निर्विकल्पकवादः, सुवर्णतैजसवादः, योगरूढिवादः, लिङ्गपरामर्शवादः, व्यासिवादः, व्यासिग्रहवादः, विधिवादः, अपूर्ववादः, अन्यथाख्यातिवादः, अर्थपत्तिवादः, शब्दानित्यत्ववादः, ईश्वरवादश्चेति षड्-विंशतिवादाः सन्ति। न्यायशास्त्रे वादजल्पवितण्डाभेदात् कथा त्रिविधा भवति। तत्र तत्त्वबुभूत्सो कथा वादः इति वादकथां बौद्धजैनाभिमत-अपसिद्धान्तनिवारक गौतमसिद्धान्तञ्चाभ्युपेत्य कथासु विजयार्थं सत्तर्कविशिष्टं न्यायसिद्धान्तदीपं रचयामास शशधर इति मङ्गलक्ष्मोकाद् ज्ञायते। गदाधरभट्टाचार्याः 64 वादग्रन्थान् लिखितवन्तः। अयं च ग्रन्थः 1974 खीष्टाब्दे विमलकृष्णमतिलालद्वारा सम्पादितः। तत्र समेषां दार्शनिकानां मतमपाकृत्य न्यायसिद्धान्तञ्च स्वीकृत्य नव्यन्यायशैल्यां तैः अयं ग्रन्थः निर्मितः। न्यायदर्शनस्योत्पत्तिविकासौ विषये एतेषां आचार्याणां वैशिष्ट्यं स्थानञ्च अत्यन्तमहत्त्वपूर्ण विलसति खलु न्यायशास्त्रे इति शम्।

मूलशब्दाः-न्यायः, न्याय-परम्परा, मुख्याचार्याः, नव्यन्यायः।

वैदिकयुगे खाद्याभ्यासः

Pratima Das

M.Phil Scholar

Department of Sanskrit

Vidyasagar University

Medinipur, West Bengal, India.

“वेदोऽखिलो धर्ममूलम्”। वेदो भवति सर्वस्य धर्मस्य मूलभूतम्। इदम् अन्तरेण वेदोऽस्ति भारतस्य साहित्यिकस्य प्राचीनतमम् उदाहरणम्। सूदुरे अतीते आर्याणां सभ्यताविस्तारेण सह भारतभूमौ स्वयमेव उद्भूतम् अभवत् एकं पूर्णाङ्गं साहित्यं यस्य मध्ये विधृतं प्राचीनभारतीयसभ्यतायाः संस्कृतेश्च पूर्णाङ्गं विवरणम्। मूलतः वैदिकसमाजः यज्ञप्रधानः आसीत्। आदौ यज्ञः अतीवः सरलः आसीत्। तस्मिन् युगे गृहपालितपशूनां, ऐश्वर्याणां, वीरपुत्राणां, दीर्घजीवनानां प्रभूतशस्यानां च कृते कृषयः देवेभ्यः स्तुवन्ति। अपि च यज्ञे आहुतिं यच्छन्ति। फलतः स्तुतिना सह याचन-प्रापणप्रसङ्गागमनेन शनैः शनैः यज्ञः जटिलात् जटिलतरः अभवत्। साधारणतः यज्ञः त्रिविधः - इष्टियागः, पशुयागः सोमयागश्च। यज्ञे आहुतिरूपेण यत् सर्वं द्रव्यं प्रदत्तम्, वैदिकयुगस्य मानवाः किं तत् सर्वं खाद्यरूपेण गृहीतम्? यतः खाद्यं पानीयं चेति जीवनधारणस्य अपरिहार्यम् अंशम् एकम्। वैदिकयुगस्य खाद्यस्य पानीयस्य च अभ्यासगतेतिहासस्य उपरि निर्भरं कृत्वा अत्र पञ्चविधस्य खाद्यस्य परिचयं प्रदत्तम्। यथा- १. दानाशस्यं २. दुर्घजातद्रव्यं ३. फलं ४. मांसद्रव्यं ५. सुरापानीयञ्चेति।

प्राचीनभारतीयदानाशस्यरूपेण यवः, गोधूमः तण्डुलः चेति प्रधानं खाद्यम् आसीत्।

ऋग्वेदस्य बहुस्थाने यवस्य उल्लेखं प्राप्यते। गोवलीवर्देण यवकर्षणस्य उल्लेखः ऋग्वेदस्य प्रथममण्डले दृश्यते-

“गोभिर्यवं न चकृष्टत्”। (RV.1.23.15)

यवः आसीत् वैदिकयुगस्य अन्यतमं खाद्यम्। ऋग्वेदस्य तृतीयमण्डलस्य एकस्मिन् मन्त्रे करम्भस्य धानायाः अपूपस्य च उल्लेखो प्राप्यते-

“पूषन्वते ते चकृमा करम्भं हरिवते हर्षश्वाय धानाः।

अपूपमद्धि सगणो मरुद्धिः सोमं पिव वृत्रहाशूरो विद्वान्॥” (RV.3.51.7)

वैदिकयुगे धाना-करम्भ-अपूपाः देवेभ्यः अर्पिताः। अर्थवेदस्य युगे आर्यैः धान्यक्षेत्रेण सह परिचितम्-

“ब्रीहिमत्तं यवमत्तमथो माषमथो तिलम्”। (AV.3.140.2)

पाणिना तस्य सूत्रे ‘षष्ठिकः’ इति एकप्रकारस्य तण्डुलस्य उल्लेखं कृतम्। परिभापः पुरोडाशः चेति तण्डुलनिर्मितं विविधं खाद्यम्। एतानि वैदिकउत्सर्गकृतानि खाद्यद्रव्याणि आसन्। वैदिकयुगस्य भारतवर्षे दुग्धम् अन्यतमम् एकं खाद्योपादानम्। दुग्धनिर्मितानि बहुविधानि खाद्यानि यथा- घृतं, दधि, आज्यं नवनीतं चेति सर्वैः सेवितानि। ऋग्वेदे नाना पुष्पफलसहितस्य वृक्षस्य उल्लेखो ज्ञातुं शक्यते-

“याः फलिनीः या अफला अपुष्पा याश च पुष्पिनीः”। (RV.X.97)

तैत्तिरीयं शतपथम् ऐतरेयं चेति ब्राह्मणे फलेषु ओदुम्बरस्य, इक्षोः कोलिफलस्य च उल्लेखो प्राप्यते। तस्मिन् युगे खाद्यरूपेण मांसस्य प्रचलनं आसीत्। यज्ञकर्मणि अपि मांसेन आहुति प्रदत्ता।

वैदिकयुगे सोमरसः प्रचलितः एकः पानीयः आसीत्। यज्ञे देवेभ्यो सोमरसः अर्पयितः। ऋग्वेदे
पानीयरूपेण सुरायाः प्रचलनं दृश्यते। परन्तु निन्दार्थे हि सुरा प्रयुक्ता।

वैदिकयुगस्य मानवाः देवेभ्यो उत्सर्गकृतेन द्रव्येण सह अन्य सर्वाणि द्रव्याणि खाद्यरूपेण
गृहितानि। वस्तुतः आलोचितस्य खाद्यस्य पेयस्य वा नामतः बोध्यते यत्, वैदिकसमाजस्य मानवाः
भिन्नसंस्कृतेः मध्ये जीवनधारणाय प्रयोजनीयखाद्यसम्पर्कितसंस्कृतौ यथेष्टाः सुदक्षाः आसन्।

मूलशब्दाः - वैदिकयुगः, त्रिविध्यज्ञः, खाद्यम्, वेदः, सोमरसः।

शरीरेन्द्रियसंयमे संरक्षणे च योगस्य महत्त्वोपपादनम्

Gobinda Das

Assistant Professor

Debra Thana Sahid Kshudiram Smriti Mahavidyalaya

Contact number/ WhatsApp number- 8768145379

E-mail ID- dasgobinda064@gmail.com

पुरोवाक्-

यस्त्यकृत्वा रूपमाद्यं प्रभवति जगतोऽनेकधानुग्रहाय

प्रक्षीण क्लेशशशिर्विषधरोऽनेककक्त्रः सुभोगी।

सर्वज्ञानप्रसूतिर्भुजगपरिकरः प्रीतये यस्यनित्यं

देवोऽहीशः स वो व्यात् सितविमलतनुर्योगदोयोगयुक्तः॥

योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन।

योपाकरोक्तं प्रवरं मुनीनां पतञ्चलिं प्राज्जलिरानतोऽस्मि॥

महाकविना कालिदासेन कुमारसम्भवे उक्तम्- “शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनमिति”¹। धर्मस्तु कायेन वाचा बुद्ध्या धनादिना च बहुभिः साध्यते, तेषु च वपुरेव मुख्यं साधनम्। सति देहे धर्मार्थकाम-मोक्षलक्षणाश्रुतुर्वर्गः साध्यन्ते। बलहीनः जनः न किमपि कर्तुं शक्नोति मुण्डकोपनिषदः मते – “नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः”²। निर्बीजः पुरुषः शक्तिहीनो जनो वा आत्मानुसन्धाने सततमसमर्थं भवति। आत्मलाभाय शरीरचर्चा करणीया। परन्तु शरीरं व्याधिमन्दिरं भवति। अत्र सर्वे रोगाः निवसन्ति। ते अपशक्तयः यथा शरीररूपकं गृहं प्रविष्टुमसमर्थाः भवेयुः। अतः शरीरस्य यत्नं करणीयम्। तदर्थं सन्ति ब्रह्मः उपायाः। तेषु उपायेषु योगः अन्यतमः। युज् समाधौ, युज् संगमने, युजिर् योगे वेति धातोः घञ् प्रत्यये योगे योगशब्दस्य निष्पत्तिः। अत्र स्वभावतः मनसि प्रश्नोदेति केन सह कस्य सम्बन्धं योगेन सम्भवः। उच्यते, जीवने सह परमात्मनः सम्बन्धः योगेन सम्भव इति। साधारणजनस्य मनसः स्वभावः अस्थिरो भवति। तस्य चित्तं अनेकाः वृत्तयः भ्रमन्ति। तान् वशीकर्तुं समाधिः योगो वा करणीयः। तेन चित्तेन सह शरीरस्य सुरक्षा भवतीति विश्वासः। समाधिना चित्तं शुद्धं भवति, योगशास्त्रनिर्दिष्टासनप्राणायामाभ्यां नैकाः दुर्गमकण्टकादयः रोगाः नश्यन्ति। शारीरिकमानसिकाभ्यां रोगनिवारणाभ्यां च योगः औषधिः वर्तत, इति वक्तुं शक्यते।

शब्दसंकेतः - मानसिक-अशान्तिनाशकः, नैतिकचरित्रगठनम्, बौद्धिकविकासः, स्वास्थ्यरक्षकः।

¹ कु.स.-५/३३

² मु. ३.- ३.२.४

‘अभिज्ञानशकुन्तलम्’ – ऋषिचिन्तने धर्मवोधः

Amal kumar kar, Asst.Prof., Alipurduar Mahila Mahavidyalaya

धृ + मन् = धर्मः, धृ यदत्र धारणं पोषणं पालनं वा। धर्मः इत्यस्य यः संकल्पं धृतवान्, कदापि स स्वस्थानं विचलितं न भवति। ‘वेदो धर्ममूलम्, तद्विदां च स्मृतिशीले’ – इति वेदोक्तम्। अर्थात् वैदिके धर्मीयानुशासनं ब्रतादिकर्तव्यमर्थे धर्म प्रयुज्यते। धर्मस्य लक्षणं प्रसङ्गे उक्तम् –

‘वेदप्रणिहितो धर्मो ह्यधर्मस्तद्विपर्ययः।

वेदो नारायणः साक्षात् स्वयम्भूरिति शुश्रूम॥’ (श्रीमद्भागवत)

‘पात्रे दानं मतिः कृष्णे माता पित्रोश्च पूजनम्।

श्रद्धावलिः गवात् ग्रामः षड्विधं धर्मलक्षणम्॥’ (पद्मपुराणम्)

ब्रह्मचर्यः सत्य-तपस्या-क्षमा-शौचाहिंसा-सुशान्ति आस्तेय च धर्मस्य अङ्गानि। वैशेषिकसूत्रेऽपि दृश्यते - ‘यतोऽभ्यूदयनिः श्रेयनिसिद्धिः स धर्मः।’ धर्मशास्त्रविहितकर्मणि वै संस्कारः इति उच्यते। धर्मसंस्कारस्य चित्रं दृश्यते कालिदासकृते ‘अभिज्ञान-शकुन्तलम्’ नाटके। तन्मध्ये ऋषीणां कार्यकलापे आन्तरिकं सायुज्यं परिलक्ष्यते। धर्मसंस्कारस्य मूर्तप्रतीकः स महर्षिकण्वः। दशसहस्रशिष्यान् भरणपोषणेन पुत्र इव पालयति। पालिताकन्याशकुन्तलां प्रति कदापि अवमाननां न करोति। परन्तु सत्पात्रे कन्यादानमेव श्रेयस्करम् इति मन्यते। कन्यायाः पतिगृहे प्रेरणावस्थायां तस्य मुखनिःसृतानि उपदिशानि मुग्धते। ‘अद्य शकुन्तला यास्यति’ – इत्यनेन वाष्पारुद्धकण्ठेन स्नेहमयपितुः स्वधर्मं प्रति आनुगत्यप्रदर्शनमेव नाटकस्य अनन्यता। कण्वाश्रमे स्वर्गादिलोके यागयज्ञादिकर्मे रत वैखानस-शाङ्खरव-शारद्रतशिष्याः गुरोः आदेशं सदा मान्यन्ते। परन्तु प्रजापतिमारीचः स व्यवहारिकजगतः कर्तव्यरतः। तस्या शिष्याः सर्वविधवासनानां उद्दें स्थिताः। ते सर्गात् सुन्दरस्थाने सन्ति। क्रियाकारक-बल-रहितः परब्रह्मध्याने निमग्नाः। दुर्वासामुनेः शापवृत्तान्तं महाभारतस्य स्वार्थपरप्रणयविलासी-लम्पटदुष्यन्तचरित्रः कालिदासहस्तेन शुद्धिं प्राप्यते। धर्मसंस्कारं प्रति सदा आनुगतमान् कवयः तेषां काव्ये प्रस्फुटन्ति। अत्र महाकविः कालिदासोऽपि न व्यतिक्रमः। काव्यविचारविश्लेषणेन सुस्पष्टचित्रं परिष्क्रियते इति।

शब्दगुच्छः – धर्मः, संस्कारः, अभिज्ञानशकुन्तलम्, ऋषयः।

॥ भारतीयपरम्परायां धर्मः॥

Asim Ruidas
Assistant Professor,
Department of Sanskrit, Barjora College,
Barjora, Bankura, W.B., India.
Contact+WhatsApp No- 9609607857

धृ-धारणपोषणयोः इति धातुपाठोक्तात् धृधातोः मन्त्रत्यये धर्मशब्दो निष्पद्यते। अयं धर्मशब्दः एकतः धारकरूपेण अपरतः पालकरूपेण च प्रवर्तते। ध्रियते लोक अनेन इति धर्मः, धरति धारयति वा लोकः अनेनेति धर्मः, ध्रियते लोक यात्रानिवार्थं य स धर्म इति विविधा व्युत्पत्तयो भवन्ति अस्य धर्मशब्दस्य। नैकविधेषु धर्मशास्त्रेषु धर्मस्वरूपवर्णने वैमत्यं दृश्यते। मनुना प्रोक्तं-

“विद्वद्द्विः सेवितः सद्विनित्यमद्वेषरागिभिः।

हृदये नाभ्यनुज्ञातो यो धर्मस्तं निबोधत”॥ इति।

याज्ञवल्क्यस्मृतौ भणितं-

“श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः।

सम्यक्सङ्कल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम्”॥ इति ।

धर्मशब्दस्य प्रयोगः बिभिन्नरूपेण शास्त्रेषु प्रयुज्यते। वेदे धारक-रक्षक-धर्मीयानुष्ठान-आचारादिषु अर्थेषु, ऐतरेयब्राह्मणे धर्मीयकर्तव्यरूपेऽर्थे, याज्ञवल्क्यसंहितायां पालनीयकर्तव्यरूपेऽर्थे, महाभारते सम्प्रसारितेऽर्थे, मनुसंहितायां वर्णधर्म-आश्रमधर्म-वर्णाश्रमधर्म-नैमित्तिकधर्म-गुणधर्मेष्वर्थेषु च धर्मशब्दो व्यवहृतः। प्राणिषु मनुष्यः श्रेष्ठतरः। स्वबुद्धिबलेन मनुष्यः स्वस्य उन्नतिसाधनं नितरां करोति। तत्र मनुष्यमनुष्येतरयोर्मध्ये धर्मेण मनुष्यः सुसम्पन्नो भवति। सुषूक्तं पञ्चतन्त्रे-

“आहारनिद्राभयमैथुनञ्च सामान्यमेतत्पशुभिर्नराणाम्।

धर्मो हि तेषामधिको विशेषः धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः”॥ इति।

चतुर्विधेषु धर्म-अर्थ-काम-मोक्षरूपेषु पुरुषार्थेषु धर्मः प्राथस्यं भजते। तत्र धर्मशब्दस्य द्विविदे स्वरूपे प्राप्यते- सिद्धं साध्यञ्च। तत्र सिद्धरूपधर्मेण आकाशे सूर्यः भाति , चन्द्रः प्रकाशते । अयमेव गुणः इश्वरे वर्तते । येन मनुष्यः चालितो भवति स धर्मः साध्यस्वरूपः। अयमेव साध्यधर्मः देशकालादिभेदैः भिद्यते । धर्मेण अभ्युदयः अधर्मेण च हानिर्भवति। मनुना प्रोक्तं-

“धर्म एव हतो हन्ति धर्मो रक्षति रक्षितः।

तस्मात् धर्मो न हन्तव्यो मा नो धर्मो हतोऽवधीत्”॥ इत्यत्र प्रयुक्तो धर्मशब्दः यथोचितकर्म कर्तव्यबोधं वा सूचयति। मनुना धर्मे चत्वारि प्रमाणानि स्वीक्रियन्ते- वेद-स्मृति-सदाचार-आत्मतुष्ट्याख्यानि। तदुक्तं-

“वेदोखिलो धर्ममूलं स्मृतिशीले च तद्विदाम्।

आचारश्चैव साधूनामात्मनस्तुष्टिरेव च”॥ इति।

धर्मो विश्वस्य जगतः पतिष्ठा। लोके धर्मिष्ठं प्रजा उपसर्पन्ति। धर्मेण पापमपनुदति। धर्मे सर्वं प्रतिष्ठितम्। तस्मात् धर्मं परमं वदन्ति॥ इति वैदिकवचनात् धर्मः जगतः आधारो भवति। धर्मशास्त्राकारैः धर्मपदेन नेके विषया: परामृष्टाः, ते विषाया हि- स्मार्तधर्मः, वर्णधर्मः, आश्रमधर्मः, वर्णाश्रमधर्मः, गुणधर्मः, निमित्तधर्मः चेति। धर्मनिरपेक्षराष्ट्ररूपेण अस्माकं भारतवर्षः विद्यते। तत्र धर्मपदेन जातिधर्म उच्यते। मूलत अस्माकं धर्मपरम्परायां द्वे परम्परे विद्यते श्रौतधर्मपरम्परा स्मार्तधर्मपरम्परा चेति। उपर्युक्तानां सर्वेषां विषयानां वर्णना मत्प्रबन्धे सम्यक्तया प्रदास्यन्ते इति शिवम्।

Keywords-

1. भारतीयपरम्परा, 2. धर्मशब्दस्य नैकेषु अर्थेषु प्रयोगः, 3. सिद्धधर्मः, साध्यधर्मश्च, 4. श्रौतधर्मः, स्मार्तधर्मः, 5. धर्मशास्त्राणि धर्मशास्त्राकाराश्च।

श्रीमद्भागवतपुराणस्य सप्तमस्कन्धे धर्मतत्त्वम्

शोधार्थी – अमितसरकारः
राष्ट्रियसंस्कृतविश्वविद्यालयः, तिरुपतिः
विभागः – अद्वैतवेदान्तः

amitsarkar9883368137@gmail.com

Ph.no – 9883368137

Whatapp no. 9883368137

शोधपत्रस्य सारांशः –

भारतीयसंस्कृते: स्वरूपावगमनाय पुराणानामध्ययनं तु अत्यावश्यकमस्ति। पुराणानि तु भारतीयसंस्कृते: आधारपीठानि वर्तन्ते। पुराणशब्दस्य व्युत्पत्तिः भवति पुरा भवमिति पुराणम्। यास्केनापि पुराणशब्दस्य व्युत्पत्तिः कृता वर्तते निरुक्ताख्ये ग्रन्थे पुरा नवं भवती^१ति। शोधपत्रेऽस्मिन् भागवतपुराणम् आश्रित्य धर्मतत्त्वमालोच्यते। भागवतपुराणस्य प्रथमखण्डस्य सप्तमस्कन्धे धर्मविषयिकी आलोचना परिलक्ष्यते। तद्यथा मानवधर्म-वर्णधर्म-स्त्रीधर्म-यतिधर्म-ब्रह्मचर्यवानप्रस्थाश्रमयोः नियम-गृहस्थसम्बन्धीय सदाचार-गृहस्थानां मोक्षधर्मा इति इमे विषया वर्णिताः सन्ति। तेषामेव विषयाणामत्र समासेन विचारः प्रस्तुयते। युधिष्ठिरेण प्रपञ्चे यत् –

“भगवज्ञ्ञोतुमिच्छामि नृणां धर्मं सनातनम्।
वर्णश्रिमाचारयुतं यत् पुमान्विन्दते परम्॥
भवान्प्रजापतेः साक्षादात्मजः परमेष्ठिनः।
सुतानां सम्पतो ब्रह्मस्तपोयोगसमाधिभिः॥”^२

अर्थात् अहं वर्णश्रिमेण साकं मनुष्याणां सनातनं धर्ममपि श्रोतुमिच्छामि, यतो हि धमदिव मनुष्याणां ज्ञानं, भगवत्प्रेम, एव च साक्षात्परमपुरुषभगवतः प्राप्तिः भवति। युधिष्ठिरेण प्रश्ने कृते सति नारदेन चतुराश्रमः तस्मै निवेदितो बभूव। ब्राह्मण-क्षत्रिय-वैश्य-शूद्राणामपि किं कर्तव्यमस्ति तदपि निरूपितमस्ति तद्यथा –

“विप्रस्याध्ययनादीनि षडन्यस्याप्रतिग्रहः।
राज्ञो वृत्तिः प्रजागोमुरविप्राद्वा करादिभिः॥”^३
ब्रह्मचारिभिः किं करणीयमस्ति तदपि नारदेन युधिष्ठिराय निवेदितमस्ति तद्यथा –
“ब्रह्मचारी गुरुकुले वसन्दान्तो गुरोर्हितम्।
आचरन्दासवन्नीचो गुरां सुदृढसौहृदः॥”^४

यतिधर्मस्यापि निरूपणं दृश्यते तद्यथा –

“बिभृयाद् यद्यसौ वासः कौपीनाच्छादनं परम्।
त्यक्तं न दण्डलिङ्गादेरन्यत् किञ्चिदनापदिः॥”^५

^१ निरुक्तम्, ३.१९

^२ भागवतपुराणम्, ११.७.२-३

^३ तत्रैव, ११.७.१४

^४ भागवतपुराणम्, १२.७.१

^५ तत्रैव, १३.७.२

अर्थात् यदि तैः वस्त्रं परिधरणीयमस्ति तर्हि केवलं कौपनीनमेव स्वीकर्तव्यं येन तेषां गुप्तं
लिङ्गमाच्छादितं भवेत्। तैः परित्याक्तानि वस्त्राणि नैव ग्रहणीयानि।

गृहस्थधर्मस्य स्वरूपमस्ति –

“गृहेष्ववस्थितो राजक्षियाः कुर्वन्त्यहोचिताः।

वासुदेवार्पणं साक्षादुपासीत महामुनीन्॥”^६

अर्थात् मनुष्याः गृहस्थाश्रमे स्थिताः सन्तः एव च गृहस्थधर्मानुसारेण सर्वाणि कर्माणि कर्तव्यानि सन्ति,
परन्तु तानि सर्वाण्यपि कर्माणि भगवते समर्पणीयानि भवन्ति। महान्तो ये महापुरुषा भवन्ति तेषामपि सेवा
कर्तव्या भवति।

धर्मस्य विरुद्धमस्ति अर्धर्मः, अस्याधर्मस्य पञ्च शाखाः सन्ति तद्यथा –

“विधर्मः परधर्मश्च आभास उपमा छलः।

अर्धर्मशाखाः पञ्चेमा धर्मज्ञोऽधर्मवत् त्यजेत्॥”^७

धर्मतत्त्वं विचार्य ततःपरम् अर्धर्मस्य याः पञ्चशाखा विराजन्ते, तासामपि समासेन परिचयो दास्यते।
इदमेव मे शोधपत्रस्य प्रवृत्तिबीजमस्ति।

^६ तत्रैव, १४.७.२

^७ तत्रैव, १५.७.१२

धर्मतत्त्वविचारः : श्रीमद्भगवद्गीतादिशा

कौशिक-पात्रः

सहकारी अध्यापकः, संस्कृत-विभागस्य
'शालतोडा नेताजी सेन्टिनारी कलेज' इति प्रतिष्ठानस्य
शालतोडा, बाकुडा, पश्चिम-बङ्ग, ७२२१५८
दूरभाषसंख्या: ७८७२१७७७२०
ईमेल्- patrakousikjf@gmail.com

मानवान् इतरेभ्यः पशुपक्षिकीटादयेभ्यः यद् वैशिष्ट्यं पृथक् करोति विशिष्यते वा तन्मूले तु
धर्मः एव। उक्तञ्च नीतिशास्त्रे-“आहारनिद्राभयमैथुनञ्च सामान्यमेतत् पशुभिः नराणाम्।

धर्मो हि तेषामधिको विशेषो धर्मेण हीनाः पशुभिः समानाः॥”

धर्मशब्दस्तु 'धृ' धातोः 'मन्' प्रत्यये कृते निष्पद्यते। अस्माकं प्राप्तादरग्रन्थेषु धर्मस्य स्वरूपविषयकं मतान्तरं प्रतिपादितम्। महामानवेन मनुना स्वकीये मनुस्मृतिनामके ग्रन्थे उक्तं यत्, धृतिः क्षमा दमः अस्तेयं शौचम् इन्द्रियनिग्रहः धीः विद्या सत्यं क्रोधरहितत्वं इत्येते दश गुणाः धर्मनामधेयाः सन्ति। वैशेषिकदर्शनाचार्येण कणादेन उक्तम्-“यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः”। महाभारते महामानवेन व्यासेन उक्तम्-“धारणात् धर्म इत्याहुः धर्मो धारयते प्रजाः।

यः स्यात् धारणसंयुक्तः स धर्मः इति कथ्यते॥”

मीमांसकास्तु यज्ञादिसत्कर्मणि प्रवर्तकं तत्त्वं धर्मः इति स्वीकुर्वन्ति-“चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः”।

श्रीमद्भगवद्गीतायां धर्मस्य वर्णनमेव मुख्यम्। यतः श्रीमद्भगवद्गीतायाः आरम्भिकात् 'धर्मक्षेत्रे' इति पदात् 'धर्' इति, अन्तिमात् 'मतिर्मम' इति पदात् 'म' इति गृहीते सति 'धर्म' इति प्रत्याहारः भवति। अत्र धर्मशब्दस्तु विशेषार्थवाचकः। अत्र 'कुलधर्मः सनातनाः' (१/४०) इति पदेन परम्परागता कुलमर्यादा रीतिनीतिः 'धर्मः' इति उच्यते। अत्र 'जातिधर्मः' (१/४३) इति पदेन जातेः रीतिनीतिः 'धर्मः' इति उच्यते च। 'धर्मसम्मूढवेताः' (२/७), 'स्वधर्मम्, धर्म्याति' (२/३१), 'धर्म्यम्, स्वधर्मम्' (२/३३), 'स्वधर्मः' (३/३५; १८/४७) इत्यादिभिः पदैः स्वस्वर्णानुसारं शास्त्रविहितं कर्तव्यकर्म 'धर्मः' 'स्वधर्मः' वेति उच्यते। पुरा ब्राह्मणादीनां चतुर्णां वर्णानां पृथक् पृथक् धर्मः तथा कर्तव्यकर्मणि आसन्। प्रतिवर्णजातकानां जनानां कृते स्वस्यैव धर्मस्य पालनं विहितम्। तस्मादेव सुखं समृद्धिश्ज मिलति। अपरेषां वर्णानां धर्मपालनेन दुःखमेव विवर्धते। अतः उच्यते-

“श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितात्।

स्वधर्मे निधनं श्रेयः परधर्मो भयावहः॥” (३/३५)

स्वे स्वे कर्मणि (स्वधर्मे) अभिरतः नरः संसिद्धिं लभते (१८/४५)। गीतायां 'स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य' (२/४०) इति पदेन समत्वम्, 'धर्मस्यात्य' (९/३) इति पदेन ज्ञान-विज्ञानम्, 'धर्ममृतम्' (१२/२०) इति पदेन सिद्धभक्तानां लक्षणं 'धर्मः' इति उच्यते। 'त्रयीधर्मम्' (९/२१) इति पदेन वैदिकानुष्ठानम् 'धर्म' इति उच्यते।

संस्कृतवाङ्मये धर्मचिन्तनम्

DEBOJIT DAS
MPHIL(University of Calcutta)
Mob-8436890292
Email-dasdebojit1992@gmail.com.

धृ धातोः मन् प्रत्ययेण धर्मः भवति। । य लोकान् धरति स धर्मः। अमरकोशे तु धर्मशब्दस्य पर्यायवाचकशब्दाः पुण्यं श्रेयसादयः वर्तन्ते। ईदीनीन्तु शब्देनानेन जातिविशेषः अवबुद्ध्यते प्रायेण जनैः। अयमर्थस्तु आरोपितः। परन्तु संस्कृतवाङ्मये शब्दोऽयं स्वकीयार्थवैचित्र्येण विशेषतात्पर्यमावहति। आवैदिककालादारभ्य स्मृतिशास्त्रे, दर्शनशास्त्रे काव्यादिशास्त्रे धर्मशब्दः प्रचलितोऽस्ति। अर्थस्तु भिन्नो जायते प्रकरणभेदेन। जीवनस्य चतुर्वर्गेषु धर्मः अन्यतमः।

वेदादिशास्त्रे धर्मः

अथर्ववेदे ऋग्वेदे यजुर्वेदे च धर्मशब्दस्य प्रयोगोऽस्ति। अथर्ववेदे धर्मशब्देन पापपुण्यकृतम् अपूर्वमुच्यते। अथर्ववेदे कुत्रचित्तु धर्मशब्देन न्यायमुक्तम्। यस्तु अस्य न्यायस्य लङ्घणकारी अस्ति स तु दण्डनीय इति वृष्टमस्माभिः। अपि च अथर्ववेदे धर्मस्य प्रथम प्रणेता वरुण इति उक्तम्। राजा वरुण धर्मपतिरूपेण परिचित आसीत्। ईशावस्योपनिषदः प्रारम्भे शङ्करभाष्ये शोकमोहादिम् धर्मरूपेण उक्तम्। केनोपनिषदि अपि धर्मस्वरूपमुक्तम्। कठोपनिषदि उच्यते अणुः सूक्ष्मात्मा एव धर्मः। वृहदारण्योपनिषदि उच्यते य खलु सत्यं वदति स धर्म आचरतीति।। माण्डुक्योपनिषदि उच्यते धर्म आकाशमिव अचलं अविक्रियं निरवयवं च, धर्म आत्मा चाभिन्नः। तैतिरीयोपनिषदि अपि अस्ति स्वधर्माद् कदापि न प्रमदितव्यम् अर्थात् धर्मशब्देनात्र कर्तव्यः अवबुद्ध्यते। महाभारते धर्मशब्देन न्यायादिः अवबोद्ध्यते।

दर्शनशास्त्रे धर्मः

न्यायमतेन य ध्यियते वर्तते स धर्मः। यथा पात्रे जलं भवति चेत् जलं पात्रस्य धर्मः उच्यते, अपि च वृक्षे वृक्षत्वम् वर्तते अयं वृक्षत्वम् तु वृक्षस्य धर्मः। धर्मोऽयं द्विविधः जातिरूपाधिश्चेति। गुणेष्वपि धर्मस्य उल्लेखः क्रियते न्यायशास्त्रकारैः। वैशेषिकदर्शने उच्यते यस्मात् अभ्युदयः निःश्रेयस् जायेते स धर्मः।

मीमांसादर्शनेचोदनालक्षणोऽर्थः धर्म इति उक्तम् जैमिनिना। अर्थसंग्रहे धर्मशब्देन वेदप्रतिपाद्याः प्रयोजनवर्द्धवन्तः अवबुद्ध्यन्ते। मीमांसामते यागादिरेव धर्मः।

। वेदान्तपरिभाषाग्रन्थे धर्मशब्दः चतुर्वर्गेषु अन्यतमः इति उक्तम् आसीत्। छान्दग्योपनिषदि धर्मस्य स्कन्धत्रयम् स्वीकृतमास्ति यजोऽद्यनं दानं चेति। ब्रह्मसूत्रभाष्ये धर्म प्रसङ्गेणोच्यते अहम् कृशादयः अत्र कृशादयः देहस्य धर्मः।

अर्थात् लक्षणानि, अपि च काणत्वादयः इन्द्रियस्य धर्मः इति। श्रीमद्भागवदगीतायामुच्यते धर्मस्तु द्वविधः प्रवृत्तिधर्मः निवृत्तिधर्मेऽचेति। धर्मस्य प्रयोजनम् तु मोक्षकृते। अद्वैतसिद्धौ उच्यते धर्मः द्वविधः इति सत्त्वात्यन्तभावः असत्त्वात्यन्तभावश्च। भाष्यरत्नप्रभाव्यव्याख्याम् कर्मवाक्यप्रमेयरूपेण धर्म इति उक्तम्। भामतीटीकायाम् धर्मशब्देन ब्रह्म अवबुध्यते।

स्मृतिशास्त्रे धर्मः

स्मृतिशास्त्रे तु धर्मशब्देन कर्तव्यो बोधितोऽस्ति। यथा ब्राह्मणस्य स्वधर्मः अध्ययनं अध्यापना यजनं याजनादिः। क्षत्रियस्य स्वधर्मः अध्ययनं यजनं दानं शस्त्राजीवं भूतरक्षणञ्च। वैशस्य स्वधर्मस्तु अध्ययनं यजनं दानं कृषिपालनादिः। एवं सर्ववर्णस्य कर्तव्य उल्लेखः क्रियते अर्थशास्त्रकारेण। स्वधर्मपालनेन मोक्षः जायते इत्यपि उक्तम् अर्थशास्त्रकारेण। मनु धर्मस्य लक्षणमुक्त्वा वर्णधर्मः आश्रयधर्मः वर्णाश्रमधर्मः गुणधर्मः निषिद्धधर्मः साधारणधर्मः चेति षड्भेदान् स्वीकृतवान्। याज्ञवल्केन पुराणादिचतुर्दशस्थानं धर्मस्थानरूपेण उल्लिखतवान् अर्थात् एषु स्थलेषु धर्मः आलोचितोऽस्ति। मनुमते अयं यो धर्मः तद्धर्मस्य मूलमेव एव वेदः। अनेन एवं जायते अस्माभिः यत् संस्कृतवाङ्मये धर्मशब्दस्य प्रयोगः विविधार्थः दृश्यते॥। परन्तु इदानीम् तेषामर्थानाम् संकोचनेन प्रायेण अस्माभिः धर्मशब्दस्य जातिविशेषार्थः क्रियते।

सृष्टिरहस्योदाटने परमाणुवादस्योपयोगः

ड. प्रलयो व्यानार्जी

Assistant Professor, Dept. of Sanskrit,

Panchmura Mahavidyalaya,

Panchmura, Bankura.

Pralaybnrj40@gmail.com ph. 9775075735

चराचरे अस्मिन् विश्वे स्थावरजडगमात्मकानि यानि वस्तुनि प्रत्यक्षीक्रियन्ते तेषां सर्वेषां वस्तुनां विषयाणाऽच्च प्रकाशः सर्वादावेव वेदेषु समजनीति विद्वांसः अभिप्रयन्ति। एवं समग्रस्यास्य पञ्चभूतात्मकजगतः निदानरूपेण परमाणव इति नैयायिकाः वैशेषिकाश्चारम्भवादिनोभिप्रयन्ति। किन्तेषां परमाणूनां अभिहितार्थविषये स्वार्थप्रतिपादने प्रयोगो वेदगतेषु मन्त्रभागेषु ब्राह्मणग्रन्थेषु वोपलभ्यत इति चेत् उच्यते परमाणुपदार्थस्य कस्यापि पदार्थस्य सूक्ष्मतमांशाभिधायकस्य प्रयोगो वेदेष्वस्वकृदुपलभ्यन्ते नामा वेदपुरुषनिर्देशितस्य सूक्ष्मतमांशस्य व्याख्यायामुत्तरकालवर्त्तिभिः दार्शनिकैः तथा पदार्थतत्त्वविद्धिश्च तस्य परमाणोः तत्त्वोदाटणाय स्थापनाय च तस्य सिद्धान्तस्य हायानान्युत्सृष्टानीतिः।

श्रुतिसमयविलसितानां नैकविधानामार्षसम्प्रदायानां ज्ञानवुभुत्सानुप्राणिताः उत्तरपुरुषाश्चान्तेवासिन अप्यद्यापि विद्वत्परिषदि राराजन्तो शस्त्राणि च जञ्जपन्त आत्मज्ञानमपि विवर्धयन्तो दुश्यन्ते। तेषामेव ज्ञानजिज्ञासाफलं नाम वेदानुवर्तिनो दर्शनसम्प्रदायाः। वेदानुगतानीमानि दर्शनप्रस्थानानि पञ्चभूतात्मकस्याखिलसंसारस्य उद्भवविकाशयोरितिवृत्तमावर्तनञ्च पर्यालोचयन्ति, विद्वद्वैरयानाहादयन्ति, जीवितरसेन चावेजयन्ति। इमे दर्शनसम्प्रदायाः आस्तिकनास्तिकभेदेन द्वैधीभूय पुनस्तेषां सिद्धान्तानुसारं त्रेधा विभज्यन्ते – आरम्भवादः, परिणामवादः, विवर्तवादश्च आरम्भवादे परमाणुतः द्व्यणुकादिक्रमेण जगदुपतिः स्वीकृता। अयं सिद्धान्तः न्यायवैशेषिकैरड्गीकृतः। परिणामवादे जगदिं ब्रह्मणः परिणामस्वरूपमिति सांख्ययोगाचार्यैरुररीकृतम्। विवर्तवादे च जगदिं ब्रह्मणो विवर्तमात्रमेव। वैयासिकसम्प्रदायाः मतमिदमभ्युपेत्य तेषां स्वसमयं प्रतिष्ठापयामासुः। प्रस्थानत्रयेणानेन सममपे त्रयः प्रधाननास्तिकदर्शनसम्प्रदायाः बौद्ध- जैन – चार्वाकाः अपि पूर्वपक्षिरूपेण भारतीयचिन्तापरम्परायां यथेष्टु गुरुत्वपूर्णस्थानमधिचक्रिरो

बद्धजीवानां पूर्वपूर्वजन्मार्जितकर्मफलभोगाय परमाणुतः द्व्यणुकादिप्रक्रमेण स्थूलजगदुपतिरित्यास्माकं वेदादिशास्त्रसिद्धान्तः। स्थूलजगदंशभूतानां जीवानां योनिजः अयोनिजश्चेति द्विविधा उत्पत्तिरिति। अयोनिजदेहस्योत्पत्तिः पुणाणादिषु उपलभ्यते। तदाम्नातम् ब्रह्मपुराणे मन्वन्तरान्ते संहारः संहारान्ते पुनः सृष्टिरिति क्रमेण सृष्टिसंहारौ पुनरावर्तते इति नियमः। वर्षशतैरपि तेषां सृष्टिसंहाराणां क्रमो निर्णेतुं न शक्यते। मन्वन्तरान्ते यदा संहार आरभते तदा तपसा ब्रह्मचर्येण श्रुतेन च समन्विताः सन्तः देवाः सप्तर्षयः च तत्र तिष्ठन्ति अपरे विलीयन्ते च -

मन्वन्तरेषु संहाराः संहारान्तेषु सम्भवाः। न शक्यते अन्तस्तेषां वै वकुं वर्षशतैरपि॥ - ब्रह्मपुराणे - 57

विसर्गस्य प्रजानां वै संहारस्य च भो द्विजाः। मन्वन्तरेषु संहाराः श्रुयन्ते द्विजसत्तमाः॥ ब्रह्मपुराणे - 58

अतः प्रलये जन्यद्रव्यनाशात् योनिजदेहाभावाच्च तत्र अयोनिजदेहस्य सद्भावः स्वीकार्यः। सृष्टेः प्राग्दशायां मनुः शतरूपा चास्तां, ततः मानवानामुत्पत्तिरिति (वृहदारण्यकोपनिषदि-1.4.3, 1.4.4)। वृहदारण्यकोपनिषद्यपि अयोनिजदेहोत्पत्तिर्दर्शिता।

तत्रोक्तस्यायोनिजदेहस्य कस्मादुपतिरासीदित्युके सत्यसंकल्पस्येश्वरस्य संकल्पमात्राज्जीवशरीराणां सृष्टिरासीदिति
शाङ्करभाष्यानुसारिणी व्याख्या –

एवमेव यदिदं किञ्च यत्कञ्चेदं मिथुनं ऋषी-पुंस-लक्षणं द्रव्यं, आ पिपिलिकाभ्यः पिपिलिकाभिः सहानेनैव न्यायेन तत्सर्वमसृजत् । -
वृहदारण्यकोपनिदि, शाङ्करभाष्ये-1.4.4 ।

श्रुति-स्मृति-पुराणादिषु पूर्वोक्तसंकल्पमृष्टिः स्वीकृता । तदाम्नातम् –

सूर्याचन्द्रमासौ धाता यथापूर्वमकल्पयद् दिवञ्च पृथिवीं चान्तरीक्षमधो स्वः । - क्रांत्वेदे-8.8.48

पृथिव्यादिचतुर्विधर्परमाणुभ्यस्तेषां गुणेभ्यश्च कार्यद्रव्यादीनां गुणादीनां चोत्पत्तिरिति आरम्भवादः परमाणुवादो वा । परमाणुकारणवादस्य केवलं भोगोपयोगित्वं दृश्यते न तु मोक्षोपयोगित्वमिति चेन्विषयविरक्तानां जीवानां मुक्तेः परिदृश्यमानत्वात् । परमाणुसो दृश्यणुकादिप्रक्रमेण सृष्टाः शरीरन्द्रियविषया विषयासक्तजीवानां भोगसाधने समर्थाः, पुनर्विषयविरक्तानां मुक्तिसाधने समर्थाः । अतः परमाणुसृष्टशरीरादीनां भोगोपयोगित्वं मोक्षोपयोगित्वं च सिद्धम् । सांख्यकारिकायामपि मतमिदं समर्थितम् – सांख्यकारिका-21

प्रलयोत्तरसृष्टेः सृष्टयुत्तरप्रलयस्य च स्वीकृतौ आरम्भकसंयोगे परमाणुमपेक्षितत्वात् परमाणुकारणवाद अवश्यमेव स्वीकर्तव्य इति । तत्र योगभाष्ये सृष्टिक्रिया उपलभ्यते- आ जन्मनो मृत्युपर्यन्तं शुभाशुभकर्मवशाज्जीवा यथाक्रमं पुण्यापुण्यलाभयुक्ताः । तेषां जीवानामात्मनि पुण्यापुण्ये गुणप्रधानरूपेण विराजेते । मरणात्प्राग् एते पुण्यापुण्ये युगपन्मिलित्वा जीवानां मृत्युमुत्पादयतः । अथ मरणात्परम् जीवानां कर्मनुरूपं जन्म ततः जन्मानुरूपमायुर्भागञ्च सम्पादयतः । - योगभाष्ये- 2.13

फलप्रदानोन्मुखानि प्ररब्धकर्माणि व्यतिरिच्य अन्यानि सञ्चितकर्माणि वर्तमानजन्मनि फलप्रदानरहितानि । सञ्चितकर्माणि अन्यस्मिन् जन्मनि प्रारब्धभावं प्राप्य फलप्रदानयोग्यानि भवन्तीति नियमः । क्रमिकत्वात् प्रारब्धानि निर्दिष्टक्रमेण फलानि प्रयच्छन्ति । ततः कर्मफलरूपेण प्रणिनां जाग्रदवस्थायां सुखदुःखयोरनुभवो दृश्यते । तस्मात् प्रारब्धकर्मनाशे फलभोगस्यावश्यकता दृश्यते । वेदान्तदर्शने अपि स्वीकृतः अयम् सिद्धान्तः (वेदान्तदर्शने-4.1.19) । तथाहि फलभोगं विना कर्मनाशो न जायते इति न्यायवैशेषिकादिदार्शनिकानां सिद्धान्तः ।

न च सुषुप्त्यवस्थायां प्राणिनां फलभोगो भवति । किन्तु निद्रारहितरात्र्यां फलभोगो भवत्येवेति नियमः । कुसुमाङ्गलिग्रन्थे उदयनाचार्येण नैकविधयुक्तिद्वारा मतमिदं समर्थ्यते -

वृत्ति-निरोधस्यापि सुषुप्त्यवस्थावदुपपते: ... भेद-रहिताश्वेतनाः स्युः । - कुसुमाङ्गलौ, द्वितीय-स्तवके।

वल्लभाचार्येणापि विषये अस्मिन् तदीये न्यायलीलावतीग्रन्थे स्वमतमुपस्थाप्यते –

अनुपभुक्त-समस्तप्राणि-कर्माणि युगपन्निरुद्ध-वृत्तीनि, अनुपभुक्त-विचित्र-कर्मत्वात्, सुषुप्ति-समय-वृत्ति-कर्मवत् । - न्यायलीलावती अतः फलभोगाय प्रणिनां सृष्टिः स्वीकर्तव्या, सृष्टौ स्वीकृतायां दृश्यणुकादिप्रक्रमेणोत्पत्तिः स्वीकरणीया । तस्मात् सृष्टिरहस्योद्घाटने आरम्भवादस्य परमाणुवादः परमाणुकारणवादो वा समुचित इति दिक् ।

श्रीमद्भगवद्गीता सह ब्रह्मसूत्रस्य सम्बन्धनिर्णयरूपा संक्षिप्तालोचना

Sikha Sarkar Sikdar

Assistant Professor, Department of Sanskrit, Galsi Mahavidyalaya

Mob No- 8597299700

Email ID- sikha.sarkar.sikdar2013@gmail.com

वेदान्तशास्त्रं हि प्रस्थानत्रयेण विभक्तम्। तद् यथा- श्रुतिप्रस्थानं, तर्कप्रस्थानं न्यायप्रस्थानं वा स्मृतिप्रस्थानं चेति। श्रीमद्भगवद्गीता खलु वेदान्तस्य स्मृतिप्रस्थानम्। महाभारतस्य भीष्मपर्वणः पञ्चविंशादारभ्य द्विचत्वारिंशपर्यन्ता अध्यायाः हि श्रीमद्भगवद्गीता। कुरुक्षेत्रे समरारम्भे रणाङ्गने समवेतान् युयुत्सून् आत्मीयबान्धवान् समालोक्य तेषां निहननाशङ्क्या रथारुढोऽर्जुनः परं विषादमुपजगाम। तदा तद्रथनियन्ता श्रीकृष्णस्तं सान्त्वयितुं यदुपदिदेश असावेव श्रीमद्भगवद्गीता। यद्यपि श्रीमद्भगवद्गीतायां वहनि तत्त्वानि समुपलभ्यन्ते, तथापि पारमार्थिकं सत्यमेव तेषां चरमं तत्त्वम्। अपि च श्रीमद्भगवद्गीतायां निष्कामं कर्म अखण्डा भक्तिश्च प्राधान्यं लभेते। परमत्र यथार्थज्ञानं मुख्यतमं तत्त्वम्।

ब्रह्मयोगशास्त्रं खलु गीता। अद्वैतामृतवर्षिणी गीता उपनिषदि ब्रह्मतत्त्वमात्मतत्त्वं वा निर्घोषयति। न च अन्यत्र कुत्रापि ब्रह्मतत्त्वस्य ईदृशी सुवोध्या व्याख्या लभ्यते। अतएवाचार्यशङ्करपादैः तेषामुपनिषद्भाष्येषु गीताभाष्ये च अभिन्नम् एव अद्वैततत्त्वं प्रचारितम्। अत्र समुच्चयवादः खलु खण्डितः। अतस्तैरुक्तं यथा- “तस्माद् गीतासु केवलादेव तत्त्वज्ञानाद् मोक्षप्राप्तिर्न कर्मसमुच्चययात्” इत्यर्थात् तत्त्वज्ञानादेव मोक्षो लभ्यते, न तु ज्ञानकर्मसमुच्चयवशात्। तन्मतेऽज्ञानमेव द्वैतभावजनकम्। द्वैतभावाद् एव अखिलकर्मद्भूवः, निष्कामकर्मणा भक्त्या वा चित्तशुद्धिर्जायते। चित्तशुद्धेरनन्तरं मुमुक्षुर्भवति जीवः। ब्रह्मात्मैक्यदर्शनरूपज्ञानेन मुमुक्षोरज्ञानं विनश्यति। ततस्तस्य नैष्कर्म्यसिद्धिर्ब्रह्मी स्थितिश्च सम्भवतः। तस्मात् श्रीमद्भगवद्गीतायां प्रधानतया ब्रह्मविद्या एव प्रतिपाद्यते।

न केवलं श्रीमद्भगवद्गीता शारीरकभाष्येण सम्बन्धा, अपि तु उपनिषद्न्मूलकैः ब्रह्मसूत्रैरपि सम्पृक्ता। यतो हि केषांचिद्ब्रह्मसूत्राणामवोधाय गीतायाः श्लोकाः खलु आश्रयणीयाः। अतः ब्रह्मसूत्राणि श्रीमद्भगवद्गीता च परस्परं सम्पृक्ततया वेदान्तदर्शनस्य प्रस्थानरूपैः विराजन्ते।

Keywords- श्रीमद्भगवद्गीता, ब्रह्मसूत्र, निष्कामकर्म, आत्मतत्त्व, मोक्ष।

भारतीयसंस्कृतौ भक्तिदर्शनस्य माहात्म्यम्

ड. शुभमयपाहाडी

अध्यापकः, संस्कृतविभागस्य

प्रभातकुमारमहाविद्यालयः, कान्थः

इमेल् – subhamoy.pahari13@gmail.com

संसारेऽस्मिन् सर्वे खलु जनाः दुःखनिवृत्तये यतन्ते । किन्तु उपयुक्तमार्गावलम्बनं विना ते समधिकं दुःखं समासादयन्ति । उक्तञ्च मुनिना व्यासेन –

सुखाय कर्माणि करोति लोकः न तैः सुखं वाऽन्यदुपारमं वा ।
विन्देत भूयस्तत एव दुःखम् यदत्र युक्तं भगवन् वदेन्नः ॥ इति । भागवते.३.५.३।

भारतवर्षस्य सर्वश्रेष्ठसारतत्त्वविभूतिर्भवति दर्शनशास्त्रम् । अतः दुःखनिवृत्तये अनोपायोपायं प्रदर्शयितुं दर्शनशास्त्राणां प्रादुर्भावः जायते । तानि च दर्शनानि परस्परयोः विवदमानाऽपि साध्यनिरूपणे स्वसामर्थ्यं निर्वहन्ति । तेषु वेदान्तदर्शनं सर्वोत्कृष्टमिति । तेषां मते देहेन्द्रियव्यतिरिक्तमात्मज्ञानमेव दुःखनिवृत्तये साक्षाद्वेतुरिति । दर्शनमिदं अद्वैत-द्वैत-द्वैताद्वैत-विशिष्टाद्वैत-अचिन्त्यभेदभेदेन स्ववैविध्यं चिकीर्षल्लोकसमुदायमिमं पुनातितमाम् । तत्र वेद-वेदान्तादीनां शास्त्राणां सारं भवति भागवतम् । अत उच्यते – “ सर्ववेदेतिहासानां सारं सारं समुदृतम् ” (भागवते.१.३.४२) । भागवतरसामृतेन तृप्तस्य जनस्य न तिष्ठति शास्त्रान्तरेषु रतिः । उक्तञ्च व्यासेन –

सर्वे वेदान्तसारं हि श्रीमद्भागवतमिष्यते ।
तद्रसामृततृप्तस्य नान्यत्र स्याद् रतिः क्वचित् ॥

सर्वेऽमी अस्मत्प्रत्ययगोचरे प्रत्यगात्मनि विषये रममानाः दुःखालयमिमं भवाविधं गोवत्सपदं कुर्वन्ति । तेषु ज्ञानिजनेषु भक्तः प्रामुख्यं भजते तदेकस्मरणत्वात् तदुक्तम् –

अनन्यश्चिन्तयन्तः मां ये जनाः पर्युपासते ।
तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाप्यहम् ॥

इति भगवद्वचनेन भक्तस्य योगक्षेमं भक्तवत्सलः भगवान् एव निर्वहति इति उपपादितम् । तस्याः एव भगवद्ब्रक्त्याः वैशिष्ट्यम्, महत्वम्, साध्यातिशयत्वं भक्त्याः सर्वसाधनचूडामणित्वञ्च प्रत्यपादयत् ।

श्रीचैतन्यस्याविर्भावसमये बड्गप्रदेशो शक्तिपूजायाः तामसीसाधनायाश्च प्राधान्यवशात् यद्यपि विष्णुभक्त्याः समादरः नानुभूयते तथापि चैतन्यस्य प्रेरण्या सात्त्विकोपासनार्थं कृष्णभक्त्याः प्रचारार्थञ्च जनाः समाकृष्टाः आसीत् । स चाचिन्त्यभेदाभेदवादस्य प्रवर्तकत्वेन प्रचारकत्वेन च सुविदितः । वादस्यास्य स्वरूपं यत् परमतत्त्वस्य शक्तिः

अकल्पनीया । तत्र भगवान् श्रीकृष्ण एव परमतत्त्वम् सर्वशक्तिमान् । शक्ति- शक्तिमद्ग्रूपेण ब्रह्मणा सह जीवजगतः स्थितिः। शक्ति-शक्तिमानित्यनयोर्यथा पृथग्ज्ञानं न सम्भवति केवलं तत्र पृथग्ग्रूपेण तत्कार्यं ज्ञायते, तथैव अस्तित्वदृष्ट्या ब्रह्मणः जीवजगतोरभेदः । कार्यदृष्ट्या च भेद इति । अयं भेदाभेदसिद्धान्तः यद्यपि नित्यः सत्यश्वेति तथापि मानवीयचिन्तनपरिधे: बहिर्भूतत्वादचिन्त्यः । जीवगोस्वामीमतेन- “ स्वरूपादभिन्नत्वेन चिन्तयितुमशक्यत्वात् भेदः, भिन्नत्वेन चिन्तयितुमशक्यत्वादभेदश्च प्रतीयते इति शक्ति-शक्तिमतोर्भेदाभेदौ अङ्गीकृतौ ” इति । भक्तिदर्शने भागवतस्य सर्वेभ्यः प्रमाणेभ्यः श्रेष्ठत्वं प्रतिपादितम् । ब्रह्म-परमात्म- भगवत् विमर्शः, वैकुण्ठ-विशुद्धसत्यनिरूपणं, स्वरूपस्य सशक्तिकत्वं, शक्त्या अचिन्त्यत्वं नानात्वञ्च प्रतिस्थापितम् । भगवतः नित्यता विभूता सर्वाश्रयता स्थूलसूक्षातिरिक्तादिविषयाः आलोचिताः । परमात्मनः स्वरूपम्, गुणावताराणां भेदः, जीव- माया- जगत्स्वरूपनिरूपणम् च प्रतिफलितम् । अपि च भतवतः कृष्णस्य स्वयं भगवत्ता, लीलागुणम्, पुरुषावतारस्य अकर्तृत्वं, सर्वशास्त्रेषु कृष्णसमन्वयः, भगवद्भाम- माधुर्यादिगुणाः वर्णिताः । भक्तिविषये च भगवद्भक्त्याः साक्षादभिधेयत्वं , भक्तितत्त्वनिरूपणं, भक्त्याः सर्वफलप्रदातृत्वं साधुसंसर्गस्यापरिहार्यत्वं, श्रवणकीर्तनादिभक्तिविमर्शः जातः । अन्ते च प्रेमणः परमपुरुषार्थनिरूपणं, मुक्तौ सविशेष-निर्विशेषभेदः, मुक्त्यपेक्षयाभगवत्प्रेमणः महनियतादिविषयाः सविमर्श सदृष्टान्तं चात्र प्रतिफलिताः । साम्प्रदायिकतायाः आतड्कवादस्य चोपशमने च भक्तिमार्गस्य महदवदानं विद्यते । सुतरां भगवद्भक्त्याः प्रायोगिकतापक्षोन्मोचनपूर्वकं समाजे नैतिकतायाः प्रचार एव प्रबन्धस्यास्योदेश्यमिति ।

सहायकग्रन्थानुक्रमणिका –

१. गोस्वामी, श्रीजीव, श्रीभक्तिसन्दर्भः, मायापुर श्रीचैतन्यमठ, श्रीधाम मायापुरम्, नदीया, पश्चिमबङ्गः, २००७ ।
२. गोस्वामी, श्रीजीव, श्रीतत्त्वसन्दर्भः, मायापुर श्रीचैतन्यमठ, श्रीधाम मायापुरम्, नदीया, पश्चिमबङ्गः, २००७ ।
३. पाण्डेय, ड. विश्वनाथ, भक्तिचन्द्रिका, चौखम्बा सुरभारती प्रकाशन, वाराणसी, २००६ ।
४. कम्बोज, जियालाल, ऋग्वेदः, विद्यानिधिप्रकाशनम्, दिल्ली, २००४ ।
५. ऐतरेयोपनिषद्, गीताप्रेस्, गोरक्षपुरम्, २००८ ।
६. आपस्तम्बधर्मसूत्रम्, चौखम्बाप्रकाशनम्, वाराणसी, १९६६ ।
७. पाण्डेय, ड.देवेन्द्रनाथ, कठोपनिषद्, हंसाप्रकाशन, जयपुरम्, १९९७ ।
८. योशी, कन्हैयालाल, कूर्मपुराणम्, परिमलपाब्लिकेशन्स्, दिल्ली, २००३ ।
९. चैतन्यचरितामृतम्, गीताप्रेस्, गोरक्षपुरम्, २०१२ ।
१०. ओंकारनाथरचनावली, महामिलनमठ, कोलकाता, १९८९ ।
११. मनुदेवबन्धु, छान्दोग्योपनिषद्, भारतीयविद्याप्रकाशनम्, वाराणसी, १९७८ ।

विषय: कौटिल्यस्य चिन्ताधारायः धर्मराजधर्मश्चः

छपिकुल मिश्रा

शोधछात्रः

संस्कृतविभागः

आसामविश्वविद्यालय, शिलचर

दुरभाषः ८३७०९००१६९

ई-मैल-chhapikul786@gmail.com

धर्मराजधर्मौ एकः महत्पुर्नः आलोचनायाः विषयः। प्राचीनकालत् आरभ्यः अधुनपि धर्मराजधर्मयोः विषयं चर्चितमस्ति। प्राधानतया विभिन्नाः धर्मशास्त्रे, स्मृतिशास्त्रे, वेदशास्त्रे, इतिहासशास्त्रे, दर्शनशास्त्रे, महाकाव्ये अपि च कौटिल्यार्थशास्त्रे सुक्ष्मातिसुक्ष्मरूपेण अनयोः धर्मराजधर्मयोः चर्चाः दृश्यन्ते। धर्मः शब्दः 'धृ' धातुना सह 'मन्' प्रत्ययः संयोगात् निष्पन्नः। अस्य धर्मशब्दस्य व्युत्पत्तिगतार्थः 'ध्रियते लोकोऽनेन, धारति लोकं वा।' अर्थात् यः मनुष्यान् धारयित्वा सुस्थितिम् अनुभवन्ति, यः मनुष्यानां धारयति सः धर्मः। आचार्यः व्यासदेवः तस्य प्रसिद्धं 'महाभारतम्' महाकाव्ये धर्मस्य लक्षणं कृतवान्-'धारनाद् धर्म इति आहुः'। पुनश्च आचार्यः मनुः धृतिः क्षमा दम अस्तेयः प्रवित्रता इन्द्रिय-निग्रहः विद्या तपः सत्यञ्च इति दश ज्ञानस्य समग्ररूपं विवेचितं कृतवान्। अतः स्मृतिशास्त्रे धर्मस्य व्यपकता वहुविधा। धर्मशब्दत्वेन न केवलं स्वहितार्थं धर्मयानुष्ठानादि सह विभिन्ना संस्काराः यजादिं वोदधन्ते। धर्म इत्येनेन आचार्यः कौटिल्य मनुष्यानां कर्तव्यानि निर्देशयति। यथा शिक्षकस्य धर्मः शिक्षा दानं, छात्रानां धर्मः अध्यायनं, ब्राह्मणस्य धर्मः यजनं याजनं दानग्रहनं, कृषकस्य धर्मः कृषिकार्यं, क्षत्रियस्य धर्मः देशरक्षणं, वैश्यस्य धर्मः वाणिज्यवृत्तिः, राजानां धर्मः राज्यशासनं तथा प्रजापालनं प्रभृतयः।

राजधर्मः पदस्यार्थः देशशासनार्थं राजः कर्मकर्तव्यानि। आचार्यः कौटिल्यस्य अर्थशास्त्रे वर्णितं राजः कर्मकर्तव्यञ्च राजधर्मरूपेणाभिहितम्। तत्र राष्ट्रस्य अशुभशक्तिनाशपूर्वकं शुभशक्तिस्थापनं राजः प्रथमं कर्तव्यम्। पुनः राजधर्मस्याभावात् समाजे मत्सान्यायः प्रभावो भवेत् इति आशङ्का। अयं मत्सान्यायस्य प्रभावो वर्तमानसमाजेऽपि दरिदृश्यन्ते। इमं राजधर्मं विना राज्यस्य सर्विकविकाशं कदापि न सम्भवेत्। अतः प्रजानां हिताकाङ्खाय राजः राजधर्मपालनं कर्तव्यम्। परन्तु राजधर्मः इति शब्दः न केवलं देशशासनार्थं व्यवहृतः अपि तु राजा प्रजाहितार्थं करणीयानि सर्वानि कर्तव्यानि वोधयन्ति। उक्तं च कौटिल्येनापि-

"प्रजासुखे सुखं राजः प्रजाणां च हिते हितम्।

नात्मप्रियं हितं राजः प्रजानां तु प्रियं हितम् ॥"

राजः धर्मो भवति सुखेन प्रजाः पालनम् इति। राजः प्रजानां हिते अपि च देशस्य हिते सर्वदा चिन्ताकरणीयम्। यतोहि प्रजानां सुखमेव राजः सुखं, प्रजानां हितार्थं राजः हितं प्रजानां प्रियेव राजः प्रियरूपे परिगणितम्। देशपरिचालनार्थं, देशस्य वित्तव्यवस्था प्रगतिशीलकरनार्थं, देशस्य अखण्डता रक्षार्थं, देशस्य संविधानं भ्रष्टकारी कण्ठकानां शास्त्रिविधानार्थं, राष्ट्रीयान्तराष्ट्रीय स्थित्ये सुसम्पर्कं स्थापनार्थं अपि च देशस्य सर्विकस्वार्थरक्षार्थं राजः उदारमानसिकप्रजाकल्यानकारी सर्वानि कर्मकर्तव्यानि 'राजधर्मः' इत्युच्यते।

अस्मिन् समये न केवलमस्माकं देशे अपितु विश्वस्य सर्वत्र विषमा परिस्थिति विराजते। अस्यां परिस्थितौ कौटिल्यार्थशास्त्रान्तर्गतधर्मराजधर्मश्च गुरुत्वं प्रासङ्गिकमिव मन्ये। अतः मम धर्मराजधर्मश्च विषयामाश्रित्य प्रस्तुतं आलोच्यविषयम्।

प्रमुखशब्दाः कौटिल्य, धर्मः, राजधर्मः, धर्मराजधर्मश्चव्यपकार्थम्, प्रासङ्गिकम्।

समाज-संस्कारे चैतन्यदेवस्य अवदानम्- नाममहिमा

अभिजित् मण्डलः

SACT

संस्कृत-विभागः

पाँचथुपी हरिपद गौरीवाला कलेज

होयाटस् अयाप - 9647078535

ई-मेल – avijit9647078535@gmail.com

अद्यतः पञ्चशताधिकवत्सरात् प्राक् वड्गदेशस्य नदीयामण्डलस्थ-नवद्वीपनगरे प्रेमस्वरूपः श्रीमन्-महाप्रभु-श्री-गौरचन्द्ररजायत। चतुर्दशशतके प्रवाहमानानां धर्मपुरुषाणां मतिस्तरणार्थाय अवतारकल्प-श्रीचैतन्यदेवस्याविर्भावः कल्प्यते। मध्ययुगीयरीतौ मानवाणां धर्मः चातुर्वर्णकेन्द्रिको 2पि व्राह्मणवर्णस्याधिक-प्रभावरासीतदा सर्वधर्मसमन्वयार्थं श्रीगौरचन्द्रस्य नामसंकीर्तनेन प्रेमदानमतिमधुरभावः। प्रेमा ईश्वरसेवा सहजतरा भवत्यतन्मिमाध्यमेन समाजस्य सर्वस्तरस्य नरनारीणां धर्माचरणं महाप्रभुना प्रवर्तितम्। वेदादिशास्त्राणां यद् ज्ञानमुपनिषदां या पराविद्या सम्यग्नुभवनीया सा एव मध्ययुगे श्रीचैतन्येन नामस्वरूपमित्यभूत्। “जपात् सिद्धिरितिशास्त्रवचनम्, केवलं ‘नाम-जपं’ करणीयम्। किं नाम? ” नम्” धातुना सह घे-घज् प्रत्ययद्वय-योगेन “नामः” पदं भवति। नामनिति नपुंसकलिंगशब्दस्य प्रथमैकवचनमपि “नाम”, अपि च नामाव्ययम्। अत्र “नम्” धातुतः आगत “नामः” “नमः” पर्यायवाचि, अपि च “नाम” शब्दस्य पूर्वं ‘प्र’ उपसर्गयोगेन “प्रणामः” इति भवति, प्रकृष्टरूपेण नमस्कारः। इति तद्वावः, किन्तु न केवलं नम इति भावरपितु प्रकृष्टरूपेण नामकरणमिति सिद्धम्।

कस्य नाम?

“हरेनामि हरेनामि हरेनामैव केवलम्।

कलौ नास्त्येव नास्त्येव नास्त्येव गतिरन्यथा”॥(चै.च-3/4/192)

कलिकालावसरे श्रीहरिनाम-श्रीकृष्णनामैव करणीयः।

“कृते यद् ध्यायतो विष्णुं त्रेतायां यजतोमखैः।

द्वापरे परिचर्यायां कलौ तद् हरिकीर्तनात्”॥(भा.महा.पु-12/3/51-52)

साधनवहिर्भूतान् मानवान् व्रजप्रेमभजनशिक्षया परिमार्जयति प्रेम्ना जगच्छक्षाञ्चायच्छच्छीमन्महाप्रभुः। संसारे नामप्रेममालिकाग्रन्थनं सर्वेभ्यस्तद्-प्रदानमेव चैतन्यदेवस्य भावनासीत्। श्रद्धया हेलया वा केनापि प्रकारेण नाम-ग्रहणेन मानवाः मुक्ताः भवन्ति। अतः नामप्रेमैवपरमपुरुषार्थरिति श्रीचैतन्यः

“श्रद्धया हेलया वापि रटन्ति मम जन्तवः।

तेषां नाम सदा पाठ्य वर्तते हृदये मम”॥

श्रीमद्भागवतमहापुराणस्य षष्ठस्कन्धस्य अजामिलोपाख्यानभाष्ये श्रीधरगोस्वामीपादेनोक्तं-
अतः नामाभासेनापि पापक्षय इत्येव तत्त्वम्।

उक्तञ्च श्रीश्री चैतन्यचरितामृते-

“एक कृष्णनामे करे सर्वपापक्षय।

नवविधभक्ति पूर्ण नाम हैते हय”॥(चै.च-2-15-1)

श्रीवृहन्नारदीयपुराणे गुरुशुक्राचार्यस्य समीपे श्रीवलिमहाराजोक्तवान्

“जिह्वाग्रे वर्तते यस्य हरिरित्यक्षरद्वयम्।

विष्णोलोकमवाप्नोति पुररावृत्तिदुर्लभम्”॥(वृह.ना.पु)

उक्तञ्च श्रीमद्भगवद्गीतायामेव श्रीकृष्णेण –

ये तु सर्वाणि कर्माणि मयि संनस्य मत्परा।

अनन्येनैव योगेन मां ध्यायन्त उपासते॥(गीता-12/6)

कूटशब्दाः – नाम , प्रेम , संकीर्तनम्, नमः, धर्मः।

प्रबोधचन्द्रोदयनाटकस्य दार्शनिकमुपयोगित्वम्

Dipankar Mishra

State Aided College Teacher

Department of Sanskrit

Bajkul Milani Mahavidyalaya

Purba Medinipur, West Bengal, India

(M) 8348746128

E-mail Id: mishradipankar.1991@gmail.com

संस्कृतसाहित्ये दार्शनिकनाटकेषु श्रीकृष्णमिश्रस्य प्रबोधचन्द्रोदयनाटकं हि अन्यतमम्।

ख्रीष्टीयैकादशशताब्द्याम् नाटकमिदं चेदिराजकर्णस्य विजयोत्सवे कस्यचिदेकस्य गोपालस्य

आदेशानुसारम् अभिनयार्थं विरचितम्। तथा चोक्तं नाटकस्यास्य प्रस्तावनायाम् –

“ गोपालो भूमिपालान् प्रसभमसिलतामात्रमित्रेण जित्वा।

साम्राज्ये कीर्तिवर्मा नरपतितिलको येन भूयोऽभ्यषेचि॥” इति।

केचन पण्डिताः रूपकप्रतीकनाटकयोः मध्ये एव अस्य अन्तर्भावं स्वीकुर्वन्ति। अत्र रूपकशब्दः हि पारिभाषिकः। रूपकमित्यनेन नाट्यस्य विशिष्टः भेदः एवात्र सूच्यते। आङ्गलभाषया अस्य प्रतिशब्दः खलु “Allegory”. पुनश्च आङ्गलभाषया प्रतीकशब्दस्य प्रतिशब्दः हि “Symbol”. अतः नाटकमिदं सांकेतिकनाटकम् इति नाम्ना अपि अभिधीयते। साधारणजनानां सविधे सरलतया दुरवगाहदर्शनतत्त्वोपस्थापनार्थमेव दार्शनिकनाटकानामुद्भवः। अतः इमानि नाटकानि न केवलम् अभिनयार्थं विरचितानि अपि चात्र दर्शनतत्त्वप्रतिपादनमेव नाट्यकारस्य मुख्याशयः।

प्रबोधचन्द्रोदयनाटके भारतीयदर्शनस्य षट्-विधेषु आस्तिकदर्शनेषु अद्वैतवेदान्तदर्शनस्य तत्त्वम् सुचारुतया नाटकमाध्यमेन नाट्यकृता उपस्थाप्यते। अद्वैतवादवैष्णवसम्मतभक्तिवादयोः परिपूर्ण मेलनमत्र दृश्यते। विष्णुभक्त्या आत्मनः पुरुषस्य मुक्तिहिं नाटकस्यास्य मुख्यप्रतिपाद्यविषयः। षष्ठांकविशिष्टशान्तरसाश्रिते अस्मिन् नाटके पुरुषः तदीयपत्न्या मायया आच्छ्रवः। सः स्वस्वरूपं ज्ञातुं न शक्नोति। तस्य पौत्रः हि विवेकः। विवेकस्य पत्रीद्रव्यमस्ति मतिः उपनिषत् च। उपनिषद्विवेकयोः मेलनेन विद्यया सह प्रबोधोदये जाते पुरुषेण स्वयमेव भगवत्विष्णुणा सह तस्य अभेदत्वं ज्ञातुं शक्यते। अतः विष्णुभक्तिसमन्विताद्वैतवेदान्तदर्शनानुसारं मोक्षलाभस्योपायाः अत्र प्रदर्श्यन्ते। अपि च मोहकामक्रोधलोभादिभिः सह विवेकमतिश्रद्धादीनां संघातमाध्यमेन मानवमनसः शाश्वताध्यात्मिकद्वन्द्वस्य वर्णनमत्र सुचारुतया उपस्थाप्यते। अत्र कामक्रोधलोभश्रद्धाविवेकादयः अमूर्तचरित्राः मूर्तरूपेण परिगणिताः। अतः नाटकानुसारं विष्णुभक्तिसमन्वितः अद्वैतवेदान्तसम्मतमोक्षलाभस्योपायः आलोच्यते इह प्रबन्धे इति शम्।

शब्दसंकेताः (Keywords) - विष्णुभक्तिः, अद्वैतवेदान्तदर्शनम्, प्रबोधचन्द्रोदयः

प्राचीने ऋग्वैदिकसाहित्ये नारीणामवस्थानम्

प्रबन्धकारः – गौतम-भडः

सहकारिप्राध्यापकः

संस्कृतविभागस्य

लालगड-शासकीय-माहाविद्यालयस्य

दूरभाषः – ८६७०२८२१७३

Email: goutambharlgc@gmail.com

भारतीयानां नये वेदः अपौरुषेयः परब्रह्मणो निःश्वसितश्च । भगवतो वेदस्य अपौरुषेयत्वाद् अपि च, गुरुशिष्यपरम्परायां श्रुतौ तस्य रक्षितत्त्वात् एतेषां वेदानां यथार्थकालनिर्णयो भवति सुदुष्करम् । अतः मन्त्रद्रष्ट्वार ऋषयः कदा एतेषां मन्त्राणां दर्शनं कृतवन्तः, कदा वा मन्त्राणां लिखितरूपेण आविर्भावो जातो विषयेऽस्मिन्नस्ति विदूषाणां मतपार्थक्यम् । वेदानाम् अपौरुषेयत्वम् अग्राह्य प्राश्चात्यपण्डिताः वेदस्य कालनिर्णये प्रवृत्ता जाताः । विषयेऽस्मिन् अग्रगण्या आसन् म्याक्सामुलारमहोदयाः । तस्य नये १००० – ८०० ख्रीष्टपूर्वाब्दपर्यन्तसमये वैदिकसंहिनां संकलनं जातम् । लोकमान्यतिलकमहाभागैः ज्योतिर्विद्यामाश्रित्य वेदस्य कालनिर्णयः कृतः । तस्य नये ४५०० – २५०० ख्रीष्टपूर्वाब्दसमये वैदिकसंहितानां तथा ब्राह्मणभागस्य संकलनं जातम् । ऐतिहासिकानां नये वैदिकसभ्यतायाः प्रागेव भारतवर्षे सिन्धुसभ्यतायाः आविर्भावो जातः । यद्यपि सिन्धुसभ्यतायाः समयकालः ३००० ख्रीष्टपूर्वाब्दः अतः तस्मात् परं २५०० – २००० ख्रीष्टपूर्वाब्दे एव वैदिकसभ्यतायाः आविर्भावो जात इत्युमीयन्ते ऐतिहासिकैः ।

वृहदारण्यकोपनिषदि प्राप्यते यत् भगवतो विराट्पुरुषस्य इच्छावशात् नारीणाम् आविर्भावो जातः अस्मिन् जगति । तथाह्याम्नातं वृहदारण्यकोपनिषदि –

"आत्मवेदमग्र आसीदेक एव, सोऽकामयत जाया मे स्यात्" इति ।

अतः सृष्टेः प्रागेव आत्मन एव अस्तित्वमासीत्, तस्यैव इच्छानुसारेण नारीणां सृष्टिरभूत् अस्मिन् जगति । एषैव उपनिषदो वाणी जगति नारीणां महिमा प्रकाशितवती या तु भारतीयसभ्यातायापि मौलिकचिन्तनमेवासीत् । वैदिकसाहित्यस्य आदिग्रन्थे ऋग्वेदस्य मन्त्रे तथा तत्परवर्तिनी काले संहिताब्राह्माणादिग्रन्थेष्वपि नारीणां प्रति श्रद्धायाः प्रकाश एव दृश्यते । भारतीया ऋषयः नारीपुरुषयोः समानाधिकारोऽपि उच्चैरुद्घोषितवन्तः ।

न केवलम् अध्यात्मसाधनायामपि च सामाजिकदायित्वपालनेऽपि नारीपुरुषयोरासीत् समानाधिकारः वैदिकसमाजे । वृहदारण्यकोपनिषदः एकस्मात् उक्त्या एतदेव ज्ञायते यत् शिक्षितपुत्रवत् शिक्षितकन्यापि आसीत् जनानां ग्रहनयोग्यः । तथाह्याम्नातं वृहदारण्यकोपनिषदि - "अथ य इच्छेद् दुहिता मे पण्डिता जायेत सर्वमायुरियादिति दिलौदनं पाचयित्वा सर्पिष्मन्तमक्षीयाताम्" इति ।

अत्र एकः प्रश्नो जायते यत् कदा नारीणाम् अधिकारः अपगतः विषयेऽस्मिन् नास्ति कोऽपि प्रमाणो यथायथः । अस्योत्तरलाभाय वैदिकसभ्यतायाः सामाजिकार्थनैतिकराजनैतिकजीवने अनुसन्धानमावश्यकम् ।

सहमरणप्रथा अथवा सतीदाहप्रथा ऋग्वैदिकसमाजे प्रचलिता नासीत् एतत्तु निश्चयेन वकुं शक्यते । ऋग्वेदस्य कस्मिन्नपि मन्त्रे अस्या प्रथायाः उल्लेखो न प्राप्यते । ऋग्वैदिकसमाजे अस्याः कुप्रथायाः अभावात् विध्वानारीणां स्वाभाविकजीवनयात्रायां कापि बाधा नासीत् ।

ऋग्वैदिकसमाजे बाल्यविवाहस्यापि प्रचलनं नासीत् । तेन रमणीनां शिक्षालाभे नासीत् कोऽपि अन्तरायः । शिक्षान्ते ये खलु नार्यः विवाहं कुर्वन्ति ताः सद्योद्रव्धू इत्युच्यन्ते ।

विषयस्यास्य आलोचनान्ते एतदेव ज्ञायते यत् पुरुषतान्त्रिकसमाजसत्त्वेऽपि वैदिकसमाजे नारीणां स्थानमासीत् गुरुत्ववहम् । किन्तु वैदिकयुगस्य प्रथमभागे ऋग्वेदादिग्रन्थे नारीणां या

उच्चा भूमिका आसीत् परवर्तिनिकाले सा परिवर्तिता विषयेऽस्मिन् नास्ति कोऽपि सन्देहावसर
इति शम् ।

कुञ्चीशब्दाः – अपौरुषेयः, वैदिकसभ्यता, अधिकारः ।

भारतीयसंस्कारेषु मानविकमूल्यवोधसमीक्षणम्

Dipankar Mondal

Assistant Professor

Department of Sanskrit

Chatra Ramai Pandit Mahavidyalaya

Darapur, Bankura, West Bengal

मानवजीवनं संस्काराधारितम् । मानवजीवनस्य कल्यानार्थं मानविकमूल्यवोधजागरणार्थञ्च भारतीयधर्मशास्त्रेषु प्रतिपादितानां संस्काराणां महत्वमनस्वीकार्यम् । संस्करणं संस्कारः सम्यक्करणं संस्कारो वा, उक्तञ्च -" संस्कारो नाम सः भवति यस्मिन् जाते पदार्थो भवति योग्यः कस्यचिदर्थस्य" । वस्तुतस्तु मानवानां समग्रजीवनमेव संस्कारमयं भवति । जन्मणः पूर्वदिव मृत्युपर्यन्तं मानवजीवनं संस्कारेणाच्छादितम् । संस्कारविहीनाः जनाः मनुष्यसमाजे स्थित्वापि पशुतुल्यं जीवनं पालयन्तीति । अपि तु संस्कारं विना मानवानां व्यक्तित्वविकाशनं नैव सम्भाव्यते । मानवजीवने संस्कारः दीपशिखारूपेण अज्ञानन्धकारं दूरीकृत्य नूतनज्ञानालोकं सम्यक्तया प्रयच्छति । इदानीन्तने काले अनुदिनमनुक्षणञ्च समाजः परिवर्तते । समाजे मानवेषु मानविकता मूल्यवोधञ्च क्रमशः हीयते । मनुष्योपरि पाश्चात्यसंस्कृतेः प्रभावोऽपि अनस्वीकार्यः भवति । फलस्वरूपेण मानवाः विविधदुष्कर्मलिपाः कुसंसर्गलिपाः मादकासक्ताञ्च भवन्ति । येषां परिष्करणं सम्यक्करणञ्च केवलं शास्त्रनिर्धारितैः विविधसंस्कारैः सम्भवेदिति । विविधकुसंस्कारं भ्रान्तप्रचारं नानाप्रलोभनं परित्यज्य शास्त्रविहितं सुमार्गमवलम्ब्य मानवजीवनस्य प्रकृतं मूल्यवोधं विदित्वा समाजे सुसंस्कृतः सुमानवरूपेण च प्रतिष्ठितः भवेत् ।

एतेषां संस्काराणां संख्यानिर्धारणे भिन्नमतं परिलक्ष्यते । आचार्यमनुना त्रयोदश-संस्काराः निर्दिष्टाः, आचार्य-गौतमेन तु चत्वारिंशत्-संस्काराः प्रतिपादिताः, ततः हि संस्कारचन्द्रिकायां तथा संस्कारसमुच्चये तु षोडश-संस्काराः, आश्वलायनगृह्यसूत्रे एकादश-संस्काराः, वौधायन-पारस्करगृह्यसूत्रयोर्मध्ये तु त्रयोदश-संस्काराः उल्लिखिताः । जन्मनः प्राक्, जन्मनः अनन्तरं, ततः मरणादनन्तरमपि संस्काराणामोपयोगिता दृश्यते । ते संस्काराः यथा-गर्भाधानं, पुंसवनं, सीमन्तोन्नयनं, जातकर्म, नामकरणं, कर्णवेधः, वह्निष्क्रमनं, अन्नप्राशनं, चूडाकरणं, वेदारम्भः, उपनयनं, समावर्तनं, केशान्तः, विवाहः, विवाहाग्निपरिग्रहः, अन्त्येष्टीति । आचार्य-गौतमस्तु अष्टात्मगुणान् संस्कारेषु प्रतिपादयति - "दया सर्वभूतेषु क्षान्तिरनसूया शौचमनायासो

मङ्गलमकार्पण्यमस्पृहेति ।" एतेषां निषेकादि अन्त्योष्टिपर्यन्तानां संस्काराणां प्रभावः समाजे नितरां विद्यते च तथा संस्कारेषु सामाजिकमूल्यवोधश्चापि अनुभूयते । गौतमनिर्धारितेन संस्काराचारनेन मानवानां मनसि दयाभावः, असूयाभावः, क्षमाभावः, शमभावः आगच्छन्ति । अनेन प्रकारेन संस्कारेण यदि मानवाः संस्कृताः तहिं जनानां मध्ये स्वाभाविकतया मूल्यवोधः जागरितः संस्कृताः जनाश्च व्रत्त्वालोकं प्राप्तमिति । गौतमेनोक्तं - " यस्यैते चत्वारिंशत् संस्कारा न चाष्टावात्मगुणा न स व्रह्मणस्सायुज्यं सालोक्यं च गच्छति ॥" अतः धर्मशास्त्रस्थितेषु संस्कारेषु मानविकमूल्यवोधः कीदृशः, मानवानां जीवनोपरि संस्काराणां प्रभावः वा कथमिति विचारयितुं मयायं प्रवन्धः प्रस्तूयते ।

कूटशब्दाः - मूल्यवोधः, धर्मशास्त्रं, संस्कारः, गर्भाधानः

Whats app no- 9851832330

Other contact no - 9735537575

E-mail- dipankar.dip11@gmail.com

Absolute Rationality in the Gita

Abstract

Srimad Bhagavad Gita to considered the most important Hindu religious text which has great influence on Hindu Life and philosophy. But a minute study will reveal that a considerable part of it is devoted to excellent social, moral, psychological and even political discussions. People from all walks of life can have guidance in all sorts of problems. This secular aspect of the Gita should be highlighted to make it free from the clutches of opportunist religious sets. They ignore this pragmatic approach towards the world totally to serve their selfish motive.

In this paper, the rationality of the Gita is focused. It is the appropriate time is remove the religious cover from this extra ordinary text and make it available for common people so that everyone can avail of it outstandingly logical advices. Social, moral and political issues and psychological assessment prove this rational trend. So the purpose of this paper is to establish that the Gita is not an exclusive property of the religious sectr but on asset for the whole community.

Key words : Non-religious matter - rational approach – social, political, psychological issue – asset for whole community.

Amiya Kumar Das
Research Scholar
Seacom Skills University
Shantiniketan, Birbhum

Vill.+P.O.- Shiptai
P.S.- Jamalpur
Dist.- Purba Burdwan
PIN-712308, W.B. India
Email - mailtoamiya2013@gmail.com
Ph. No.- 9474503302

Concept of *Svadharma* in the *Dharma* and *Artha* literature

– Urmila Adhikary

Research Scholar (Ph.D)

Department of Sanskrit,

University of Kalyani

Kalyani, Nadia

Email- urmila.adhikary14@gmail.com

Contact (WhatsApp) No. 9046365396

To live peacefully in this world, every human being has to follow certain rules. *Dharmaśāstra* proclaims that “own laws” (i.e. *sva-dharma*) is the only code that, if followed properly, will bring mental as well as physical comport to a man in this world and the next. These set of “own laws” is quite difficult to determine, as it changes its perspectives time and again whenever it confronted with the conflicting circumstances of one's own life circle. Although the legal luminaries consider that the dharma is six-fold (such as *Varṇadharma*, *Āśramadharma*, *Varṇāśramadharma*, *Guṇadharma*, *Nimittadharma* and *Sāmānya* or *Sādhāraṇadharma*), each individual has to follow its “own law” without failing the same. Injunctions of the “own-law” sometime contradict with the “law for all” (i.e. *sāmānyadharma*). For example, law-recorders prescribe to practice non-violence (*ahimsā*) for all the living beings, as it is the “law for all”. The “own law” of the Kṣatriyas on the other hand, has permitted to fight with the enemies which is nothing but a violence.

In this paper, I shall try to unveil the actual notion of the “own law” as has been recorded in the ancient and medieval Indian *Dharma* and *artha* literature.

Keywords: - *Svadharma*, *Varṇadharma*, *Āśramadharma*, *Sāmānyadharma*

Edit with WPS Office

CULTURE OF NARRATIVE TRANSLATION IN ANCIENT INDIAN PRAXIS

RIMPA ROY

Assistant professor

Department of English

Subhas Chandra Bose Centenary College

Ph no. – 9749376933

Mail id – rimz.dd@gmail.com

The non literary oral narratives richly exemplify the translational practices in ancient and medieval times. The cultural exchange between common people due to various invasions gave rise to linguistic transactions and hybrid narratives. The analysis shows that women are always at the centre either as a narrator or the centre of narrative as a strong and subverted voice. The sacred Indian culture of storytelling, also termed as kathā by the kathākār, and the stories by the women storytellers or Mahilā Kathak, brings forth the social praxis of translation. The narratives help focus on the broader view of various discourses that uses women as ideological figures but ignores the power of translation and transcreation done in the process of storytelling. This paper attempts to show the oral stories popular in the household of every culture and draw a framework of how translational practices happened in ancient and medieval times in India. The participation of women in translation without theoretical guidelines shows the power of women, who reproduced both biologically and linguistically. When in western tradition, translation meant a violation of natural integrity of language; it was a part of social praxis in ancient Indian context. Thus it was never given a different status like other studies as the society was much liberal towards acceptance of linguistic transactions and multilingualism.

Key words: translation, oral narratives, culture, gender, linguistics.

AN IDEA OF SAMSKĀRAS AS REFLECTED IN THE DHARMAŚĀSTRAS

Dr. Arundhati Goswami

Assistant Professor, Dept: Dharmashastra

K.K.H. Govt. Sanskrit College

Guwahati, Assam - 781014

Email: arundhatigoswami2@gmail.com

Mobile no. : 09435145785

Abstract

Dharmaśāstras occupy a prominent place in the Indological studies. This class of literature reflects the socio religious life of people of that period when it developed. The work is the storehouse of almost all aspects of human life, culture and others related to the society of that period as a whole. The cardinal topics of Dharmaśāstras are *ācāra*, *vyavahāra* and *prāyaścitta*. In the context of *ācāra*, *samskāra* is discussed. The word *samskāra* generally means the religious purificatory rites and ceremonies for sanctifying the body, mind and intellect of a person. These samskāras are called vedic rites. Through these, the ancient law givers tried to nurse the society uniformly. Performing the *samskāra*, one may develop both ethical and spiritual ideals. Gautama, the ancient law giver, says that one may achieve the eight spiritual values of self (*ātmaguṇa*) by performing samskāras, viz., compassion, patience, freedom from envy, purity, calmness, auspiciousness, generosity and non grasping. *Samskāras* occupy a prominent role in human life. Generally the Dharmaśāstras deal with the bodily samskāras beginning with *garbhādhāna* and ending with *antyeṣṭi* or *śmaśāna*. Different

Dharmaśāstras mention different number of saṃskāras. The *ṣodaśasaṃskāra* and the *daśasaṃskāra* are very famous in our community. But now a days, a very limited *saṃskāras* are practiced in our society. This paper is a modest attempt to give an idea of the *saṃskāras* as reflected in the Dharmaśāstras.

Key words : *saṃskāra*, twofold purposes of *saṃskāra*, number of *saṃskāra*, relevance.

Title : PURUSHARTHA — IN THE LIGHT OF MAHABHARATA
ANTARA BANERJEE
SACT, DEPARTMENT OF SANSKRIT
SUBHAS CHANDRA BOSE CENTENARY COLLEGE, MURSHIDABAD

MAIL ID : abasmita85@gmail.com

There is a well-known term "PURUSHARTHA" in our Shastras. The term is followed by the four keywords — "DHARMA", "ARTHA", "KAMA" & "MOKSHA". There is the huge discussion about the sastriya term in different views and context. But, I am compressing the concept only into one of our great epic "MAHABHARATA". Although this is not also very easy to explain. Because, "MAHABHARATA" itself has a vast area to discuss. Where I will be a fidgety struggler in search of relevant data. But I am taking this challenge. So, here I am to explain "PURUSHARTHA" maintained by the characters of Mahabharata.

The Mahabharata is one of our major epics written in SANSKRIT of ancient India. There are much devotional and philosophical materials such as "PURUSHARTHA" and the discussion of these four 'Goals of Life' in this great epic.

There are lots of stories and sub-stories as examples in the context of "PURUSHARTHA" — Pandavas, Kauravas, all the kings of various kingdoms and also our Shrikrishna, these all well-known and unknown characters were desolved in maintaining Purushartha on their own ways. Now I have to search it and highlight it. This is my small attempt to drive in an ocean.

KEYWORDS: PURUSHARTHA, MAHABHARATIYA, CHARACTERS

‘Caturbarnam’ and Sri Krishna

Dr. Indira Pramanik

Assistant Teacher, Ambha High School

Mob- 9153092544, Email- riturajindira@gmail.com

Now a days it is heard from the majority of people that the ‘caste system’ is the sole cause of the destruction and misery of Indian Culture. Brahmins established this system in their own interest. In ancient times there was no caste system by birth. Everyone was equal in terms of caste. Later caste system was formed on the basis of the quality of the work. In the fourth chapter of Gita Bhagban Sri Krishna said:

“चातुर्वर्णात् मया सृष्टं गुणकर्मविभागशः।

तस्यकर्तारमपि मां विद्ध्यकर्तारमव्ययम् ॥”

That means Sri Krishna is the sole creator of this ‘caturbarnam’, not the humans. The line also means the he, Sri Krishna, the supreme being, is unchangeable and not subject to the material designations. He is both the creator and nondoer. The divisions of quality of work (‘Guna karma’) are not about the work done in society, but rather God has created the four castes ‘Brahmin’, ‘Kshatriya’, ‘Vaishya’, ‘Sūdra’ on the basis of different ‘gunas’ or qualities: Rajah and Tamah. These three qualities or the ‘triguna’ is formed on the basis of the karma of the pre-birth. From the dominance of ‘sattva’ Brahmin and from the dominance of Rajah and lack of ‘sattva’ Kshatriya are created. Similarly ‘Vaishya’ is created from the dominance of Rajah and inadequacy of Tamah and ‘Sūdra’ from the dominance of Tamah and inadequacy of Rajah.

Keywords – ‘caturbarnam’, Sri Krishna, Brahmin, Kshatriya, Vaishya, Sūdra

The manifestation of civilization through Culture: An Innovation of Dharmashastra

(Keywords: Dharmashastra, Samskara, Prayaschitta, Bharata)

**Dr. Sushree Sasmita Pati,
Asst. Professor, School of Sanskrit,
Gangadhar Meher University,
Sambalpur, Odisha**

A culturally diverse and rich country like India has stood up throughout the timeline to establish its civilization legacy. However, combining a social and moral interest in civilization is not an easy task. Culture, on the other hand, which has been interpreted as the art to balance the habitation, moral values and social norms into society quite easily.

Dharmashastras have been considered as the torchbearer for the civilization to build the nation and create a society adding the normative and expressive systems by institutionalizing through culture. Rituals

This paper is an attempt to refocus on the lost cause of Dharmashastra which is meant for structuring the society with collective efforts for “Global Bharata”. We shall attempt to understand misinterpreted Dharmashastra’s ideas as Samskara, Niyama, Prayaschittae etc. to transform the rituals, values and believes to generate the idea of unity in diversity.

Dharma and Religion in Sanskrit Tradition : A Critical Analysis

* **Anirban Chakraborty**, Assistant Professor, Department of Sanskrit, Udaynarayanpur Madhavilata Mahavidyalaya, Howrah, West Bengal. Mail ID : anirbanc153@gmail.com

** **Dr. Somnath Das**, Assistant Professor, Department of Sanskrit, Asutosh College, Kolkata, West Bengal. Mail ID : soumo.sans@gmail.com

*** **Jubin Yasmin**, Assistant Professor, Department of Sanskrit, Asutosh College, Kolkata, West Bengal. Mail ID : jubin.yasmin@gmail.com

In the tradition of Indian scripture, there is a wide use of the word "*Dharma*". The word "*Dharma*" comes from the root 'dhr' (*dhr dhārane*). The meaning of root 'dhr' is sustain, nurture and to observe. The actual meaning of word dharma is – "who retain but never distracted from the right path". In the meaning of *punya*, *yama*, *nyaya*, *svabhāba*, *ācāra* and *somapā* the word "*dharma*" is masculine. We find in the *Amarkośa* – "*Dharmāḥ punyayamanyayasyābhābācāra somapāḥ*".

According to Hemchandra in the meaning of gift the term dharma is neutral. While defining the term dharma, Dr. P. V. Kane said that "the dictionaries set out various meanings of dharma, such as ordinance, usage, duty, right, justice, morality, virtue, religion, good works, function of characteristic." In the Rigveda the term dharma is used in different meanings. There are mainly use of the word neuter "dharman" in the Rigveda as holder and carrier. In the *Ādiparva* of the *Mahābhārata* the dharma is described as God – "*Ādityacandrabnilo Śnamaśca . Dharmāśca jānāti narasya bṛttam.*" (*Ādiparva* 74.30)

According to major puranas, the word dharma comes from Prajapati Brahma. In the definition of dharma in *Śrimadvāgavat purāna*, it is said that – "*Vedapranihito dharmo hyadharma-stadviparyayah . Vedo Nārāyanah saksat svambhuriti śruśrumah .*" (*Śrimadvāgavat* 6.1.40)

The dharma and the religion are different things. Dharma itself changes according to the situation such as *pitridharma*, *putradharma*, *sakhādhharma* etc. Dharma will lead to self realization and self transformation. According to the Oxford dictionary, the religion means belief in god and goddess. so, the fundamental difference is dharma will lead us to realize the definition of god where the religion will lead us to belief in god.

Research Objectives :

1. Exploring the breadth of religion.

2. Discuss the dharma of caturvarnas according to sritisastras.

3. Discuss the importance of dharma in human life.

We all know that in the time of Veda the varnaśrama dharma is well established in the society .In this research paper, we will discuss about four *varnāśrama dharma* in the light of Smritiśāstras.

Keywords :

Dharma, Religion, Varnāśrama, Self realization.

Edit with WPS Office

Exploring the Vedic Dharma on The Basis of Prasthanatraya

Manjusha Chakraborty

Sanskrit Department

SACT, Srikrishna College, Bagula

Mail ID-manjchak1@gmail.com

Mobile No.-8759591337

What's App No.- 9748647161

The word 'Dharma' is derived from the Sanskrit 'Dhr' Dhatus, which means 'to Hold Up' or 'to Contain'.- '**Dhāryyate Anena iti Dharmah**'. That which upholds, supports, maitains, harmonizes, brings up, sustains and unites together is Dharma. In broad range Dharma is what unites the entire nation, society and the world. In general all the characteristics that a person possesses in his life are Dharma. His beliefs, teachings, duties, principles all theses belong to Dharma.

Two types of philosophical thoughts were observed in ancient India. One is Shramana Dharma and onther is Vedic Dharma. Both Buddhism and Jainism had a flowing tradition of Shramana. On the other hand modern Hindu Dharma is derived from the Vedic Dharma. Vedic Dharma refers to the religious and social principles, spiritual and formal duties of the ancient Vedic age.

In ancient times the Vedas, Upanishads, Gita, Purana, Smritishastras and many other scriptures described various customs, rituals, ceremonies of the Vedic period. In this context, I have chosen the Vedic Dharma in the light of Prasthanatraya as the basis of my paper.

Prasthanatraya, three canonical text of theology mainly related to Vedanta. It compromises Shruti Prsthana, Smriti Prsthana and Nyaya Prsthana. Upanishads are included in Shruti Prsthana based on Upadesha. Smriti Prsthana is Gita based on Sadhana and Nyaya Prsthana is Brahma Sutras based on Yukti. These are the cardinal scriptures of Vedic Dharma.

Keywords: Dharma, Veda, Upanishad, Purana, Vedanta sutra.

Growth of esotericism in Early India

Srabani Chatterjee, Assistant Professor, Subhas Chandra Bose Centenary College, Lalbagh

Email id. srabanichatterjee2012@gmail.com

Abstract

Almost every religion in this world has esoteric practices attached within. These practices or ideas are popular at the same time minatory among masses. In India, there is one word use commonly though loosely to define esotericism, that is ‘Tantra’. Though, the original etymology of this word tends to ‘looming, wrapping or weaving’ as per Vedic Sanskrit texts (Rigveda, X, 71.9) and later evolved to mean ‘doctrine, rule, theory, Method, technique or chapter’ (Arthashastra, Visnu Purana etc.) Sabaraswamin’s commentary on Mimamsa Sutra of 6th century CE define the word ‘tantra’ as an action or thing beneficial to a person or many. But in colonial period esoteric traditions and the word ‘tantra’ became synonymous. Esoteric practices originated out of magical practices performed by stone-age men. The pre-Vedic its indication can be traced in ringstones, phallus and seals. The present form of esotericism however developed most likely about the middle of the 1st millennium AD through the culmination of Hinduism and Buddhism. The credit can be given to Buddhism, especially the Vajrayana school of Buddhism for cherishing esoteric practices. These ideas channelized to Hindu cultic tradition of Saivism and Shaktism. Occult practices of Kapalikas, Kalamukhas, Matrika-pujas became so famous that scholar like Gavin Flood points that major part of Hinduism after eleventh century is influenced by tantricism. It will not be excessive to say that not only Hinduism but whole of Eastern religious traditions like Jainism, the Tibetan Bon tradition, Daoism and the Japanese Shinto tradition got influenced by it. In this paper, we will attempt to see the birth and growth of esotericism in Early India and also its impact on several streams of society and culture by using various literary documents as source material.

Keywords: Esoteric, Tantra, Hinduism, Buddhism

Women Education in Rig Vedic and Later Vedic Period: A Comparison

Manojit Koley

Asst. Professor, Department of Education, Subhas Chandra Bose Centenary College,
Lalbagh, Murshidabad, West Bengal – 742149, Phone: 8391963310

Abstract

In Rig Vedic period education was considered as a process of life. Therefore, education was given to both men and women. There was no discrepancy between men and women in terms of access and quality of education. Many of the women had devoted their whole life towards study of philosophy and theology; they were called Brahmavadinis. Women, who used to prosecute their studies until they got married, were called Sadyodvahas. The Rig Vedic age had witnessed many capable and sagacious women like Apala, Ghosha, Gargi, Lopamudra and Visvavara, who not only used to compose hymns but also became teachers or Upadhyayinis. Social status of the women was also as equal as to the men's. With the passage of time, gradually the position of women in society deteriorated from Rig Vedic time to the later Vedic period. In later Vedic period the civilization started to become agriculture dependent. Prerequisite of hard labour in agriculture brought male member of the society to the front line. Requirement of men in combat force to fight against foreign invasions further upgraded the status of men compare to the women. Gradually the roles of women became limited and dependent upon men only. Chauvinistic law makers such as Vashishta, Manu and Vishnu made rules against women. Rise of model kingship perceived freedom of women as harmful to society and hence controlling of women was thought to be a duty of king. Accordingly, with the limited social functions the access of women to education was started to decrease. Later Vedic literature started frequently painting a pessimistic picture of women. In this period, women lost their political rights of attending assemblies. Child marriage also came into existence. Lowering of marriage age did fatal harm to women education. Marriage or domestic life became compulsory for women. Women were deprived of formal education. They were regarded as second class citizens. Freedom of women was curtailed and was prevented from learning the Vedas and becoming Brahmacharinis.

Keywords: Upanayana, Model Kingship, Child Marriage, Brahmacharinis, Gurukul

Religion and religious tolerance in the time of king Harṣavardhana

Dr. Nandita Sarmah

Assistant professor

K. K. H. Govt. Sanskrit College

Guwahati, Assam

Email ID: nanditasarmah79@gmail.com

Whatsapp no: 7086241724

Abstract :

The famous Gupta emperor Harṣavardhana was the son of king Prabhākaravardhana and he reigned over the entire Northern India in the 7th century A.D. The life of this famous emperor Harṣavardhana is described elaborately only in Bāṇabhaṭṭa's *Harṣacarita*, though it is also explained in the writings of Chinese traveler Hiuen Tsang and some other copper plate inscriptions. But, the proposed paper is based only on Bāṇabhaṭṭa's *Harṣacarita*. In this book, the author Bāṇabhaṭṭa not only describes the life of king Harṣavardhana, the royal palace etc.; but also describes the social, political and cultural atmosphere of the ancient Indian society of 7th century A.D.

At that time, three competing religions viz. Brahmanism, Buddhisim and Jainism flourished. From the description of different types of ascetics, kṣapaṇakas, *nagnāṭaka*, *paramamaheśvara*, *pārāśari*, *mantrasādhaka*, *maskarī*, *eindrajālīka* and various religious doctrines in Bāṇabhaṭṭa's writings, a humble attempt is made to show how Brahmanism, Buddhism and Jainism flourished at that time and how the king supported all the religions.

Key words: Harṣavardhana, *Harṣacarita*, Bāṇabhaṭṭa, Brahmanism, Buddhisim and Jainism.

Swamiji's Religious Thought:A Science

*Ranjusree Sarkar, Assistant professor, S.C.B.C.College, Lalbagh, Murshidabad
9064312908, ranjusreesarkar@gmail.com*

ABSTRACT: Just as science is a search in the external world, religion is a search in the inner world. Therefore, religion should be expressed and recognized as a science. Swami Vivekananda himself asked these questions -"Is religion to be justified by the discoveries of reason, through which every other science justifies itself? Are the same methods of investigation which we apply to science and knowledge outside, to be applied to the science of religion?". Swamiji taught about science, and about how similar the two science and religious actually are same. Some of his teaching linked science with Vedic Spirituality. He believed that the goal of science is to find unity, and he also believed in the relativity of motion and taught his disciples that it was evidence of the absolution of the universe. Swamiji's teaching of the Samkhya theory struck his disciples as very similar to physics. His teaching are very significant, because, with his teaching, he was able to closely link science to Vedic Spirituality. Swamiji's teachings on science separated science into different categories - classical science (science following reason, logic, and instinct), and intuitive science (science based on intellect).

His teachings of Sankhya and physics impressed scientists like Nikola Tesla, and his teachings of biological science challenged theories such as Darwin's. During his time of travel in the West, Vivekananda met American scientist Nikola Tesla. Tesla was very much interested in Swamiji's teaching, and was amazed by how closely the spiritual Samkhya theory mirrored modern day physics. Present study tries to estimate that Swamiji's religious thought based on the scientific thinking and rationally discussed in his philosophy.

Keywords: Science, religion, Vedic spirituality, Divinity,

Theme◆ Philosophy and Religion◆

Title◆**The Pāñcarātra Philosophy: The Helm of Viṣṇu Iconography◆**

Name of the author◆**Aniruddha Bagchi ◆**

Designation◆**Assistant Professor (In Sanskrit)**

Organization◆**Krishnagar Women's College ◆**

Contact No.◆**(+91)7718447869◆**

Email:◆ **prof.abagchi@gmail.com◆**

If we analyse the whole Viṣṇu Iconography we can see that one of the prime sects of Vaiṣṇava is Pāñcarātra sect. The origination of this sect is undated but famous Pāñcarātra text Ahirbudhnyasamhitā mentions that the Pāñcarātra philosophy originated due to the determination of the nature of the fivefold forms of Lord Viṣṇu. These fivefold forms are: *para* (the highest form), *vyūha* (the emanatory form), *vibhava* (the incarnatory form), *antaryāmin* (the form of inner controller of all beings) and *arccā* (the image form).

Now, like the other Philosophy, the principal doctrine of the Pāñcarātra philosophy is to seek cause behind the creation of whole universe. According to great thinkers of the Pāñcarātra sect, among the fivefold forms of Lord Viṣṇu, Para-Vāsudeva is the highest form and He, to whom the whole universe is within, once wished to create the world and for that reason He forwarded that ‘wish’ to his Mahāśakti i.e. Śrī. That forwarding power is called ‘efficient cause’ and Śrī received this ‘efficient cause’ by the ‘material cause’ as well as the ‘instrumental cause’ which are already within Her. The union of those three ‘causes’ ultimately founded the root of the ‘pure creation’.

In the first phase of the pure creation, six ideal *guṇas* are originated namely *jñāna* (knowledge), *bala* (strength), *vīrya* (virility), *aīśvarya* (lordship), *śakti* (ability) and *tejas* (splendour). This six *guṇas* collectively indicate Para-Vāsudeva and separately two *guṇas* each indicate Samkarṣaṇa (*jñāna* and *bala*), Pradyumna (*vīrya* and *aīśvarya*) and Aniruddha (*śakti* and *tejas*). Basically, Samkarṣaṇa, Pradyumna and Aniruddha are the emanatory forms of Para-Vāsudeva. Likewise the concept of *vyūha* is originated.

The third form is *vibhava* (or *avatāra*) and it means ‘to appear with a special form.’ The fourth form is *antaryāmin* and the meaning is the One who stays in the mind and guides everyone. The last form is *arccā* and it means worshipful image.

In this context, it must be mentioned that the Pāñcarātra sect helped a lot in the massive expansion of idolatry in India.

Key-words

Viṣṇu – Pāñcarātra – Fivefold Form -- Para-Vāsudeva – Vyūha

Sub Theme- Sanskara and Purusartha in Indian Content

Topic- Kamashastra as a Purusartha.

Dr.Biswarup Mandal, Assistant Professor,

Department of Sanskrit, Hooghly Mohsin [College.](#)

[Email-biswarup.mandal74@gmail.com.](mailto:Email-biswarup.mandal74@gmail.com)

Whatsapp No+Mobile-9477479950.

In the beginning , the God o beings created men and women, and the form o commandments in one thousand verses laid down rules for regulating their existence with regard to Dharma, Artha and Kama. Some o this commandments, such as those which dealt with dharma, were written by asety Manu, those that related to Artha were compiled by Devaguru Brihaspati, and those that referred to the Kama were expounded by Nandikeshwara, the follower of Lord Shiva.

The Kamasutra or Aphorisms o love written by Nandikeshwara in one thousand parts, was reproduced in an abbreviated form in five hundred chapters, by Swetketu, the son of Uddalaka. This work was again similarly recomposed in an abridge form one hundred and fifty chapters, by Babhravya, an inhabitant of Panchala, south of Delhi.

Man the period o whose life is taken to be hundred years, is advised to practice dharma, artha and kama at different times and in such a manner that they harmonize together. In his childhood he should acquire learning, in his youth and middle age man should attend artha and kama and in his old age man should perform dharma and Moksha(Salvation) or release from further transmigration. Or , on account of the uncertainty of life, he may practice them at times.

Key words-1)Dharma, 2)Artha, 3)Kama, 4)Moksha.

The Advaita Concept of Moksa

Sudeshna Roy

SACT, Dept. of Sanskrit

Srikrishna College, Bagula Nadia

Mobile: 9647438134

E-mail id.: sosudeshna@gmail.com

Freedom from the grip of Avidya or Nescience is what according to Advaita Vedanta constitutes the very essence of *Moksa*, which may also be called *Brahmavagati*. Sankara says that the attainment of *Brahman-hood* it itself *moksa*, which he also calls bodyless-ness (asariratvam). All Vedanta texts, says Sankara, are necessarily a contemplation on *Brahman* of the nature referred to above and all aim at the destruction of ignorance by attaining the Right knowledge, which culminates in the realization of the *Jiva-Brahman-identity*. This itself, says Sankara, is *moksa* on emancipation.

Avidya – nivrtti is identical with the direct experience of *Brahman*, nothing as such gets annihilated, for *avidya-nivrtti* means simply the rise of the true knowledge of *Brahman*. Just as the elimination of darkness does not mean the actual removal of something, but rather the downing of light, in the same manner *avidya – nivrtti* is identical with *Brahmanubhuti* since both the phenomena take place simultaneously.

The knowledge of *Brahman* is the only means through which *avidya* or ignorance is removable. *Avidya* is *jnananivartya* and cannot be removed any other means. But this knowledge about the true nature of *Brahman*, which is indeed the ‘opposite’ of *ajnana*, “is not pure consciousness as such”, but rather “pure consciousness reflected in the mental mode arising from the Upanisadic texts. The removal of *avidya* is viewed variously by different schools within Advaita – Vedants. There are mainly three prominent views in this regard, a) the removal of *avidya* is identical with *Brahman* or (*Atman*) b) it is different from *Brahman* (*Atman*), but is not indescribable (*anirvacaniya*) but is rather of a fifth kind (panchama – *prakara*) and c) it is identical with the direct experience of *Brahman*.

The Concept of Dharma in the *Rāmāyaṇa*

Dr. Binima Buzarbaruah

Associate Professor, Deptt. Of Sanskrit

Gauhati University, Guwahati

Ph. 9864501698

Email ID- bbbaruah11@gmail.com

Abstract

The term dharma, in the most general sense includes religious, moral , social and legal duties. This term is derived from the root *dhr* which signifies the action of maintaining, sustaining or supporting. So, *dharma* is that which is firm and durable, which sustains and maintains and hinders fainting and falling. *Dharma*, on the one hand supports and sustains an individual from the temptations and vicissitudes of life, and on the other hand it is the source of solidarity and strength of the community. In the words of Dr. S. Radhakrishnan, the term *dharma* stands for all those ideals and purposes that shape the character of man both as an individual and as a member of society.

Different scriptures have given the meaning of *dharma* which is much wider. Different shades of meaning of *dharma* can be traced in the Vedas, the ancient most literary record of the world. Moreover, the Brāhmaṇas, the Upaniṣads, the

Pūrvamīmāṃsā of Jaimini, the Smṛtis have also laid down the meaning of dharma in various terms.

In the *Rāmāyaṇa* the term dharma occurs innumerable times with different meanings. There are many passages where dharma appears simply as one of the trivargas. Sometimes dharma is said as equivalent to satya i.e. truth. It is stated that satya is founded upon dharma, where Rāma declares that truth is the highest dharma. Sometimes absence of cruelty is stated as dharma in the *Rāmāyaṇa*.

In this Paper an attempt has been made to highlight the different meanings of dharma as depicted in the *Rāmāyaṇa*.

Key words- *Dharma, Rāmāyaṇa, trivarga, satya*

Where the content differs: In the case of ‘*Viṣṇu Smṛti*

Anusrita Mandal

Assistant Professor

Department of Sanskrit

Surendranath College, Sealdah, Kolkata-09

Email – anusrita1906@gmail.com

Mob.8961324874 / 7980528859

Keywords:

Dharma, Culture, Sanskr̥ti, Smṛti, Viṣṇu, Purāṇa

Abstract:

The life of Indians was documented in Sanskrit Literature. The dynamic culture of society was started from the Vedic periods. After that, *Smārta* literature or *Dharmaśāstra* flourished as the code of conduct. Here a particular text of this tradition named ‘*Viṣṇu Smṛti*’ is going to discussed. The text seems by the name anyhow related to *Dharmaśāstra*. Hence, the content of the text has proved the presenter wrong. The unique feature of the *text* is the orientation of *Bhakti* where *Kṛṣṇa* is the supreme Godhead. Even the other diverse dogmas (e.g. *Śaiva, Śākta, Pāśupata, Baudha*) and popular belief systems are propounded through the code of conduct. Dealing with diverse topics it is considered not only a law text but also a kind of a source-book of social history which throws light on Indian culture, ethics and philosophical tradition. Even the existence of *Viṣṇu Smṛti* proves that undeniable primacy and priority of *Manu* was not the end. It is a mixed composition of poetry and prose in 100 chapters around 7th century of Kashmir.

It is really not possible to analyse the whole life as mentioned in the *Smṛti* in a short paper. Instead, this paper is an attempt to discuss some aspects of *dharma* and religious life as described in the *Viṣṇu Smṛti*.

॥ভারতীয় সংস্কৃতি : আমাদের জীবনের ও মননের দ্বারা তার সার্থকতা ॥

সংস্কৃতি ব্যক্ত করে আমাদের ভিতরের ভাবময় সত্তাকে,আমাদের জগৎ ও জীবন সম্পর্কীয় বোধকে। আমাদের কামনা,কল্পনা,আশা,আদর্শ ও অনুভূতি যা সৃষ্টি করে,তার সংহত রূপই সংস্কৃতি। দর্শন,বিজ্ঞান সাহিত্য,নৃত্যগীত,চিত্রকলা,এককথায় বিদ্যা-বৈদিকমূলক যা কিছু কাজ,তাই সংস্কৃতি। আবার,বলা যায় জীবনপ্রত্যয়,সমাজ-চিন্তা,নীতিজ্ঞান,রূচিবোধ,সৎকৃত্য অর্থাৎ যা কিছু মানবিক কর্মকাণ্ডের নিয়ামক,তা-ই সংস্কৃতি।নৃত্যবিদ E.B.Tylor^১ এরূপ মত প্রকাশ^১ করে থাকেন। অর্থাৎ সংস্কৃতির স্থিতি ও পুষ্টি আমাদের ভাবজীবনে বর্তমান।

‘সংস্কৃতি’ শব্দটির ইংরাজি প্রতিশব্দ culture,যেটি এসেছে ল্যাটিন শব্দ ‘colere’ থেকে।যার অর্থ হল পৃথিবীর ক্রমবিকাশের সহায়ক অথবা কৃষিকাজ ও প্রতিপালন করা।এই সংস্কৃতি কেবলমাত্র ধর্ম-কর্ম,শিল্পকলা ও জ্ঞানবিজ্ঞানেই আবদ্ধ নয় তা কোনো দেশকালবদ্ধ নরনারীর মনন কল্পনা,ধ্যান-ধারণা,চিন্তা-ভাবনা প্রভৃতির মধ্যেও বর্তমান। জীবনের প্রত্যেকটি কর্মে ও ব্যবহারে,শীলাচরণ ও দৈনন্দিন ব্যবহারিক জীবনচর্যার মধ্যেও তা ব্যক্ত হয়।

কয়েক হাজার হাজার বছর ধরে সেই চৰা ও জীবনচর্যা ভারতবর্ষে চলে আসছে। একদা তার প্রতিহ্য কত উর্ধ্বে উর্ঠেছিল,সেকথা বলবার আগে আজকের ভারতীয় সংস্কৃতি আমাদের জীবনের এবং মননের দ্বারা কর্তব্যান্বিত সার্থক,স্বভাবতঃই সে সম্পর্কে এখানে আলোচনা করব। বর্তমানযুগে বিজ্ঞানের প্রসারতার সঙ্গে সঙ্গে আমাদের জাতীয় কৃষ্টিও আজ অনেক দূর অবধি সম্প্রসারিত হয়েছে। বিজ্ঞানের প্রসারলাভের সাথে সাথে ভারতের ভৌগোলিক সীমাও বৃদ্ধি পেয়েছে তার সঙ্গে মননের সাম্রাজ্যও বৃদ্ধি পেয়েছে সন্দেহ নেই। তার ফলে পৃথিবীর অন্যান্য দেশের সঙ্গে আমাদের সংযোগ বিস্তৃততর হয়েছে।

ভারতের সাংস্কৃতিক মহস্ত অমূল্য ও অতুলনীয়। যা আমাদের ব্যাখ্যাতাদের কথায় বার বার স্পষ্টো হয়েছে। রবীন্দ্রনাথ,বিবেকানন্দ,অরবিন্দ,গান্ধী,রাধাকৃষ্ণণ প্রমুখ ব্যাখ্যাতারা বলেছেন যে – প্রাচ জীবনচিন্তা চিরদিন শান্তির স্বপক্ষে। যুদ্ধবিগ্রহ,রক্তপাত আমাদের আদর্শ নয়। মানব সম্পর্কের উদ্বৃত্তনে সামাজিক ও বাণিজ্যিক সম্প্রসার অপেক্ষা প্রীতির পরিব্যাপ্তিই আমাদের কাছে বেশী কাম্য। বিবেক,বৈরাগ্য ও ঈশ্঵রাভিমুখী আত্মসমর্পণের মনোভাব আমাদের সহজাত এবং আমাদের ধ্যানধারণা,কলাকৃষ্টি ও শিল্পচিন্তার মধ্য দিয়েই এই ধারা নিঃশব্দে প্রবাহিত।

১|According to E.B.Tylor, “Culture is that complex whole which includes knowledge,belief,art,morals,law,custom and any other capabilities and habits acquired by man as a member of society;

ভারতবর্ষের সভ্যতা ও সংস্কৃতি একদিন তপোবন থেকে সৃষ্টি হয়েছিল। সেই তপোবন মানুষ ও প্রকৃতিতে মিলন ঘটিয়েছে। প্রকৃতির সঙ্গে মন একত্র হয়ে গড়ে তুলেছিল সভ্যতা ও সংস্কৃতি। ভারতীয় ধর্মের মতে বিশ্বজগতের যা কিছু সবই পরমেশ্বর থেকে সৃষ্টি হয়েছে। সেই পরমেশ্বর থেকে প্রাণেরও সৃষ্টি হয়েছে এবং প্রাণ দেহাশ্রিত। অন্তরীন্দ্রিয় মনও সেই পরমেশ্বর থেকে সৃষ্টি; সঙ্কল্প-বিকল্পাত্মক সেই মন অনুভূতিপ্রবণ হয়ে মননের সৃষ্টি করে এবং সেই সৃষ্টিকে নানা রসে রসাশ্রিত করে মন থেকে মনে সঞ্চারিত করে এবং অপরের কাছ থেকে গ্রহণও করে নিজে সম্পূর্ণ হয়। এই সম্পূর্ণতা যেখানে থাকে সেখানেই সভ্যতা ও সংস্কৃতির কাঠামো সুন্দৃ হয়। যে মানুষ প্রাণিমাত্রকেই সর্বাধার পরবর্তী পুরুষোত্তম পরমাত্মাতে দর্শন করেন এবং সেই মানুষ যদি সদা সর্বত্র নিজের পরম প্রভুকেই দর্শন করে তার বিনাশ হয় না। আমাদের উপনিষদ্বাক্য এরপ কথাই বলে—
“যস্তু সর্বাণি ভূতান্যাত্মন্যেবানুপশ্যতি।

সর্বভূতেষু চায়ানং ততো ন বিজ্ঞুণ্ম্বতে॥”(ঈশা.৬)

এই ভাবধারায় ভাবিত হয়ে যদি পারম্পরিক মিলনের ভিত্তিতে জীবনচর্যা যদি সংস্কৃতির ও সভ্যতার জয়।

ভারতের ইতিহাস পর্যালোচনা করলে দেখা যায় বৈদিক যুগ ও বৌদ্ধ যুগে তাদের নিজস্ব ভাবধারা ভারতীয় দর্শনের রূপ নেয়। তারপর ক্রমে ক্রমে ইসলাম, খ্রীষ্টান প্রভৃতি জাতি এসেছে এবং ভারতীয় জীবনবোধের সঙ্গে তারা একত্র হয়েছে। এইভাবে আমরা একটা বৃহত্তর ও মহত্তর সংস্কৃতির অধিকারী হয়েছি।

১. এতস্মাজ্ঞায়তে প্রাণো মনঃ সবেন্দ্রিয়াণি চ।

থং বাযুর্জ্যাতিরাপঃ পৃথিবী বিশ্বস্য ধারিণী॥(মুণ্ডকোপনিষদ ২/৩)

২.ঈশাবাস্যোপনিষদ-৬নং মন্ত্র।

Name- Mitali Mandal.

SACT,Maharani Kasiswari College.

[Email.id-mitalimandal963@gmail.com](mailto:id-mitalimandal963@gmail.com)

সংক্ষিপ্তসার

ধর্মের ঐতিহাসিক বিবর্তন- একটি ভারতীয় দৃষ্টিকোণ

ভারতের ইতিহাসে ধর্ম চিরকালই এক গুরুত্বপূর্ণ স্থান অধিকার করে এসেছে। ধর্মের ছদ্মবেশ গোটা ভারতবর্ষ যেমন ঐক্যবন্ধ হয়েছে তেমনই ধর্মের নামে বিভেদ, হানাহানি, রক্তক্ষরণও কম হয় নি। আজ একবিংশ শতাব্দীতে দাঁড়িয়ে আমরা দেখতে পাই ধর্মের স্বরূপ অনেকখানিই বদলে গেছে। ধর্মের মূল শিক্ষা ও তার ব্যাবহারিক প্রয়োগ এর মধ্যে এতটাই পার্থক্য চলে এসেছে যে দুটোর মধ্যে যোগসাধন করা আজ প্রায় অসম্ভব হয়ে দাঁড়িয়েছে। ধর্মের প্রকৃত স্বরূপ কে নতুন করে উপলব্ধি করতে হলে আমাদের অতীতের দিকে তাকাতে হবে। কিভাবে দীর্ঘ পথ অতিক্রম করে ধর্ম আজ এই রূপ ধারণ করেছে -এই ইতিহাস জানা আবশ্যিক। তবেই আমরা ধর্মের যথাযথ স্বরূপ কে কিছুটা হলে উপলব্ধি করতে পারব। ধর্মের ইতিহাস কে আমরা তিন ভাগে ভাগ করে আলোচনা করতে পারি- ১। গোষ্ঠী ধর্মের যুগ ২। জাতীয় ধর্মের যুগ ৩। বিশ্বজনীন ধর্মের যুগ। মানবসমাজের একদম প্রথম পর্যায়ের ইতিহাস লক্ষ্য করলে আমরা দেখতে পাই সে সময় মানুষ ছোটো ছোটো দল বা গোষ্ঠী গঠন করে বসবাস করত। গোষ্ঠী হল সমাজ এর প্রাথমিক বা মৌল সংঘটন। গোষ্ঠী আকারে ছোটো হলেও তার সাংবিধানিক ব্যবস্থা ছিল কঠোর। গোষ্ঠীই ছিল সব। ব্যাক্তির কোনো প্রাধান্য ছিল না। তাই এই পর্যায়ে ধর্মও ছিল গোষ্ঠীর ধর্ম। ব্যাক্তির ধর্ম নয়। এই পর্যায়ে মানুষ এর একমাত্র লক্ষ্য ছিল যেনতেন প্রকারেণ বেঁচে থাকা। এই সময় ধর্মের আধ্যাত্মিক দিকটি সম্পর্কে তাদের কোনও সচেতনতা ছিল না। ধর্ম বলেতে তখন যা ছিল তা হল বিভিন্ন প্রাকৃতিক শক্তি ও অতি-প্রাকৃত সন্তা বা মানা বা টোটেমের প্রতি বিশ্বাস। আদিম মানুষ প্রাকৃতির সব কিছুকেই নিজের মত প্রাণশক্তি সম্পন্ন বলে মনে করত এবং প্রাকৃতিক বস্তু গুলোর মধ্যে আত্মিক শক্তি আরোপ করত। এই সময় উপাসক ও উপাস্য এর সম্পর্কটা ছিল একতরফা ভয় এর সম্পর্ক। কিন্তু যখন মানুষ গোষ্ঠী জীবন থেকে উন্নতর জীবন এ প্রবেশ করল তখন ধর্মের স্বরূপও তাঁর কাছে পাল্টে গেল। অনেকগুলি গোষ্ঠী বা উপজাতি যখন একসাথে মিলিত হল তখন গড়ে উঠল জাতি। উপজাতি বা গোষ্ঠী জাতিতে রূপান্তরিত হলে ধর্মীয় চিন্তায় সবচেয়ে গুরুত্বপূর্ণ পরিবর্তন

যা ঘটল তা হচ্ছে বহুআত্মাবাদ থেকে বহুদেবতাবাদে উত্তরণ ও ক্রমে ক্রমে বহুদেবতাবাদ থেকে একদেবতাবাদ এবং এক্ষেপবাদে রূপান্তর। যার উল্লেখ আমরা পরবর্তী কালে শক্তিরের অবৈতবাদে পেয়ে থাকি। ধর্মের ক্রমবিকাশ এর পরবর্তী ধাপ হল বিশ্বজনীন ধর্ম যেখানে জাতীয় ধর্মের সীমাবদ্ধতা গুলো আর স্থান পেল না। জাতীয় ধর্মে ব্যাক্তি তার জন্মসত্ত্ব অনুযায়ী ধর্ম নির্বাচন করত। কিন্তু বিশ্বজনীন ধর্মে ব্যাক্তির পছন্দ অপছন্দ কে গুরুত্ব দেওয়া হল ও ব্যাক্তি তার অভিরূপ অনুযায়ী ধর্ম নির্বাচন করতে পারল। কালিক পর্যায়ে তিনটি বিশ্বজনীন ধর্মের দৃষ্টান্ত আমরা দেখতে পাই- বৌদ্ধধর্ম, ইসলামধর্ম ও খ্রিস্টান ধর্ম। প্রাচীন ভারতের দিকে তাকালে আমরা ধর্মের এই ঐতিহাসিক বিবর্তন লক্ষ্য করতে পারি।

বিষয়সূচক শব্দ - গোষ্ঠী ধর্ম, জাতীয় ধর্ম, বিশ্বজনীন ধর্ম, ধর্মের ঐতিহাসিক বিবর্তন।

Basundhara Ganguly

Assistant Professor

S.C.B.C College, Lalbagh

Ph no- 9333249423

Email- basundharaganguly89@gmail.com

বিপাশা কর্মকার এম.এ(সংস্কৃত)

ফোন ও থোয়াট্রিস অ্যাপ - ৯১৫৩২৭২২১৭
bipasakarmakar93@gmail.com

কালিদাসের কাব্যে প্রতিষ্ঠালিত বিভিন্ন ধর্ম

কালিদাস নিজে ধর্মনিরপেক্ষ ছিলেন। তার কাব্যে আমরা কখনো শৈব, কখনো বৈষ্ণব, কখনো নিরাকার ব্রহ্মের এবং নাস্তিক বৌদ্ধধর্মের উল্লেখ পাই। তাঁর নিজের নামের মধ্যে শাক্তধর্মের ইঙ্গিত পাওয়া গেলেও তাঁর কাব্যাদি বিচার করে বোঝা যায় যে তিনি শৈব ধর্মে বিশ্বাসী ছিলেন। ‘অভিজ্ঞানশকুন্তলম্’ নাটকের নান্দিশ্বাকে তিনি শিবের প্রতি অকুণ্ঠিত শ্রদ্ধা নিবেদন করেছেন – ‘বজ্ঞাভিরস্তাভিরীশঃ’ এবং নাটকের শেষ অক্ষে শুণতথাকে নৌললোহিত শিবের কাছে মুক্তি প্রার্থনা করেছেন – ‘.....ক্ষপয়তু নৌললোহিতঃ/ পুরুষঃ পরিগতশক্তিরাত্মুঃ’। তবে তিনি নিজে শৈব হলেও অন্য ধর্মের প্রতি যা অন্য দেবতার প্রতি তাঁর অবজ্ঞা ছিলনা। তাঁর রচনায় ব্রহ্মা ও বিষ্ণুরও সপ্তদ্বয় উল্লেখ আছে, এমনকি ‘কুমারসন্তুষ্ট’ কাব্যের সপ্তম সর্গে ব্রহ্মা-বিষ্ণু-মহেশ্বর একই মূর্তির প্রিবিধ প্রকাশ – একথা তিনি বলেছেন – “একৈব মূর্তিৰ্বিভিন্নে প্রিধা সা/ সামান্যমেষাং প্রথমাবরঘূম্। বিষ্ণোঁ’রস্তস্য হরিঃ কদাচি- / দ্বিধাস্তয়োত্তোবপি থাতুরাদ্যো॥” আজ্ঞান্যধর্মের সুপ্রতিষ্ঠিত রিয়ম-কানুনগুলোর উপরে কালিদাসের আবিচ্ছিন্ন রিষ্ঠা ছিল এবং আজ্ঞান্যধর্মের প্রাধান্যও তিনি স্বীকার করেছেন অকুণ্ঠিতভাবে। ‘রঘুবংশম্’ – এ শুল্ক নামক শুদ্ধের যোগাবলম্বনের জন্য শ্রীরামচন্দ্রের তাঁকে বধ করাকে সমর্থনের মধ্য দিয়ে এর প্রমাণ আমরা পাই। আমরা তাঁর শব্দুক্তিগুলো নাটকেও বৌদ্ধধর্মেরও উল্লেখ পাই-

‘সহজং কিল যৎ বিনিন্দিতং ন খলু ভৎকর্ম বিবর্জনীয়ম্।

পশুমারণকর্মদারণ্শঃ অনুকৃষ্মাগৃহুরপি শ্রোপ্তিযঃ॥’

সূচকশব্দ – ধর্ম, দেবতা, নিরপেক্ষতা, প্রাসঙ্গিকতা

Sumona Santra, M.A in Sanskrit,
Assistant Teacher in Sanskrit,
Moheshpur High School, Hooghly
[Email-sumonasantra1983@gmail.com.](mailto:Email-sumonasantra1983@gmail.com)
What's app No- 9382284256

মহাভারতীয় সমাজে শ্রীশিঙ্গা ও সংকুলি

সংস্কৃত মহাভারতের আলোচনায় কেনও উদাহরণে তৎকালিন সমাজে কন্যাসন্তানকে দুঃসঙ্গ বোঝা মনে করা হত না। কন্যা জন্মগ্রহণ করলেই পিতার মুখে চিন্তা, দুর্দিতার একটি ছবিও দেখা যায় না। কেনও ব্রাহ্মণকন্যার কথায় কিন্তু ব্যক্তিগত দেখা যায়-'কৃষ্ণবন্ত দুর্দিত কিল'। রামায়ণে ধৰ্মী আঙ্গেপ করেছেন-'কন্যাপিতৃগ্ৰহণ দুঃখঃ হি সর্বেষাং মানবাঙ্গিনাম'। মহাভারতের সমাজে কন্যার জন্ম কেনো দুঃখের ঘটনা ছিল তা মনে হয়না। কন্যাকে কেন যে কৃষ্ণবন্তুপ বলা হল তার কারণ বোঝা যায়না। আলোচনায় বিপরীত ছবি দেখতে পাওয়া যায়। তখনকার নারীরা ছিলেন পুরুষের পরিপূরক, তাঁরা ছিলেন কর্মসংগ্রহী। সর্বপে নারীর সহযোগিতাই দেখা যায়। নারীর অঙ্গভায় কোথাও পুরুষের অগ্রগতি থেমে থাকেনি। গান্ধারী, কুঞ্জী, দ্বৌপদী, সুভদ্রা, সত্যজামা, বিদুলা প্রমুখ নারীদের চরিত্রে যে ওজন্মিতা ও কন্নীয়তার সংমিশ্রণ দেখতে পাওয়া যায়, সেই সময়ের নারীর শ্রান্ত বিচার করতে আই আমাদের প্রধান অবলম্বন। অবশ্য সকল নারীই সেইরকম তেজস্বিনী ও কর্তব্যপরায়ণ ছিলেন তা বলা যায় না। কারণ সাধারণ সমাজের বা সমাজের নিম্নস্তরের নারীদের সম্পর্কে কেন উদাহরণ পাওয়া যায় না।

মহাভারতের অনেক বিদুষী নারীর সাথে আমাদের সাক্ষাৎ হয়। কিন্তু মহর্ষি একমাত্র দ্বৌপদী ও উত্তরা ছাড়া অন্য কারোরই শিঙ্গাপ্রণালীর সাথে আমাদের পরিচয় ঘটান নি। অভিভাবকরা গৃহশিঙ্গক রেখে কন্যাদের শিঙ্গার ব্যবস্থা করতেন। অধ্যাপনা যাঁদের ব্যক্তি ছিল তাঁরা নিজেরাই নিজের কন্যাদের শিঙ্গার ভাব গ্রহণ করতেন, এই বিষয়েও ইঙ্গিত পাওয়া যায়। আচার্য গৌতম শিষ্য উত্কের সমাবর্তনকালে বলছেন- 'আমার এই কন্যা ব্যতীত অপর কেনো বুমারী তোমার পত্নী হইবার যোগ্য নহে। উতক দৈর্ঘ্যকাল শুরুগৃহে থেকে নানা বিদ্যায় পড়িত হয়েছেন, সুতরাং আচার্য মনে হয় কন্যাকেও আগে থেকেই শিষ্যের উপযুক্ত পত্নী হিসাবে মত গড়ে তুলছিলেন। তাঁর উক্তিতে এইরূপ ইঙ্গিত পাওয়া যায় - 'এতাম্বতে'পনা নান্যা গৃহেজো'হতি সেবিতুম'। দ্বৌপদী এক গৃহশিঙ্গক পদ্ধিতের কাছে বার্হস্পত্য-রাজনীতি শিঙ্গা করেছিলেন। পড়িতা, পতিরূপা, ধর্মজা, ধর্মদর্শিনী প্রভৃতি বিশেষণ থেকেও তাঁর পাদিতের বিষয় জানা যায় -

'প্রিয়া চ দর্শনীয়া চ পড়িতা চ পতিরূপা।

নালিতা সততং রাজা ধর্মজা ধর্মদর্শিনী।

ব্রাহ্মণং মে পিতা পূর্ব বাসযামাস পড়িতম্ব।'

শব্দসূচক - মহাভারত, শিঙ্গা, নারী, সমাজ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԻ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԿՈՆՍԵԴՎԱԿԱՆ ԽՈՐԵՎ

$y_1 + \dots + y_n = \sum_{i=1}^n \left(\frac{1}{2} \sin(\pi x_i) + \frac{1}{2} \cos(\pi x_i) + \frac{1}{2} \right)$

Burcham Transfer

M.A. in Sanskrit, University of Calcutta

Email: purchase.babu1986@gmail.com

20230555000

কর্ম: বন্ধনহেতু ও মুক্তিমার্গ

Dr. Mamani Saha, Assistant Profesor,

Berhampore Girls' College, Department of Sanskrit

Email ID: mamanikrish84@gmail.com

বিশ্বচৰাচৱের সকলিকচুই এক অমোঘ নৈতিক নিয়মানুসারে পরিচালিত হয়। জগতের সৃষ্টি, স্থিতি, গতি সবকিছুই এক নৈতিক সূত্রের সহিত সম্বন্ধযুক্ত, তা অলভ্যনীয়। বেদে এই নিয়ম 'ঝাত' মীমাংসাদর্শনে 'অপূর্ব', ন্যায়দর্শনে 'অদৃষ্ট', বৌদ্ধদর্শনে 'প্রতীত্যসমৃৎপাদ', সাধারণভাবে 'কর্মনীতি' নামে অভিব্যক্ত। কর্মবাদ মূলত: নৈতিক কার্যকারণবাদ, এই ধারণা হতেই মনুষ্যসমাজে যেমন কর্ম তেমন ফল এই নৈতিক মতবাদ প্রচলিত।

মনুষ্যজীবন কর্মময়। মনুষ্য জন্ম হতে মৃত্যু পর্যন্ত বহুবিধ কার্য করে চলে। কর্মের মধ্য দিয়ে একদিকে যেমন মানবসভ্যতা এগিয়ে যাচ্ছে, অপরদিকে তেমনি মানুষের কর্মের মধ্য দিয়েই ধর্মের দেশ এই ভারতবর্ষের সংস্কৃতি কল্যাণিত হচ্ছে। কর্মের এই বৈপরীত্যবিষয়টি ভগবান মনু অতি সুচারূতাবে উপস্থাপন করেছেন এইভাবে—“কর্মণাপ্তও বিবেকার্থং ধর্মাধৰ্মো ব্যবেচয়ঃ। দ্বন্দ্বেরযোজয়চেমাঃ সুখদুঃখাদিভি: প্রজাঃ”।।(মনুসংহিতা ১.২৬)।

বিহিত অর্থাৎ শাস্ত্রনির্দিষ্ট জগৎকল্যাণমূলক কর্ম হল ধর্ম, এর ফল হল সুখ এবং শাস্ত্রবিরংদ্ব নিন্দনীয় কর্ম হল অধর্ম, এর পরিণাম হল দুঃখ। কর্মের দ্বারাই মনুষ্য পুর্ণজন্মরূপ বন্ধনে আবদ্ধ হয়, আবার কর্মের দ্বারাই এই বন্ধন হতে ছিন্ন হয়ে পরমগতি মোক্ষ লাভ করে। পরমব্রহ্ম হতেই কর্ম ও কর্মকর্তা মানুষ সৃষ্টি হয়েছে। তৎসত্ত্বেও সেই মানুষ বিপরীতমুখী কর্মের মধ্য দিয়ে বিপরীত গতি প্রাপ্ত হয়। কিরণে বিপরীতমুখী কর্ম বিপরীত ফল প্রসব করে মনুষ্যের মধ্যে বৈপরীত্য সৃষ্টি করে, কিরণ কর্ম ধর্ম বলে বিবেচিত, কিভাবে কর্মের মধ্য দিয়ে মানুষ কর্মবন্ধনে আকৃষ্ট হয় ও আবার কিভাবে কর্মকর্তা-যোগের মাধ্যমে মোক্ষলাভ করে তা ভারতীয় ধর্ম-দর্শনাদিশাস্ত্রে সুচারূপে উপস্থাপিত হয়েছে।

সূচক শব্দাবলী : সুখ-দুঃখ, ধর্ম, বন্ধন, মোক্ষ

Name – Rupjit Bose
University of Kalyani
M.A 2017
NET & SET
Subject - ভারতীয় দর্শনে ‘দুঃখ’

ভারতীয় দর্শনে ‘দুঃখ’

ভারতীয় দর্শন পাঠের পূর্বেই আমরা জেনেছি জগৎ ও জীবন দুঃখময়। সেখানে সুখের অস্তিত্বই ক্ষনিকের ইন্দ্রিয়োপলক্ষ। তাই বলে এই দুঃখ সাগরে নিজেকে নিমজ্জিত করে হাল ছেড়ে দিলে হবে না। এই দুঃখ নিরসনের উপায়ও দর্শনই বলে দিয়েছে।

চার্বাক :- চার্বাকগন বলেন অভিপ্রেত বস্তুর প্রাপ্তিতে মানুষ নিজেকে সুখী মনে করে এবং অনভিপ্রেত বস্তুর প্রাপ্তিতে নিজেকে দুঃখী মনে করে। যেহেতু চার্বাক মতে দেহই আত্মা তাই এই সুখ দুঃখের বহিঃপ্রকাশ ঘটে হাসি-কানার মাধ্যমে।

বৌদ্ধ :- বুদ্ধের মতে, জগৎ ও জীবন দুঃখময় ‘সর্বং দুঃখম্’ জন্ম থেকে আরম্ভ করে মৃত্যু পর্যন্ত সবই দুঃখময়। এই দুঃখ যখন আছে তখন তার কারণ ও আছে। অবিদ্যাই হলো এই দুঃখের কারণ। অবিদ্যার বিনাশে এই দুঃখও অপসৃত হবে। তাই ভগবান বুদ্ধ জীবের পারমার্থিক কল্যানের জন্য চতুর্থ আর্যসত্ত্বে অষ্টাঙ্গিক মার্গের উপদেশ দিয়েছেন।

জৈন : - জৈন মতে জগৎ জীবন সম্বন্ধে দুঃখবাদের সমার্থক। জলস্নোতের ন্যায় কর্মসূত জীবে সংযুক্ত হয়। একে আস্ত্র বলা হয়। আস্ত্র পুরুষকে বিষয়ানুধী করে তোলে। জৈন মতে আস্ত্র যেমন বন্ধনের হেতু সংবর তেমন মোক্ষের হেতু ‘সংবরো মোক্ষ কারণম্’

সাংখ্য :- পৃথিবীতে অবিতর্কিত বিষয় সমূহের মধ্যে দুঃখ সর্বাগ্রগণ্য। আধ্যাত্মিক, অধিদৈবিক ও আধিভৌতিক ভেদে দুঃখ তিনি প্রকার। সাংখ্য মতে ব্যক্তি বা প্রকৃতিকে উদ্ভূততত্ত্ব। অব্যক্তি বা প্রকৃতি এবং জ্ঞ বা পুরুষ এই তিনটি স্বতন্ত্র জ্ঞান হলো মুক্তি লাভ ‘ব্যক্তিব্যক্তিজ্ঞানাত’। এই দুঃখের নিবৃত্তি।

বেদান্ত :- শঙ্খারাচার্যের মতে জীব ব্রহ্মস্বরূপ হয়েও অবিদ্যার প্রভাবে অন্তঃকরণরূপ উপাধি দ্বারা উপহিত হয়ে নিজেকে কর্তা। জ্ঞাতা ভোক্তা মনে করে এবং তার ফলে নিজেকে কখনো সুখী কখনো দুঃখী মনে করে। এই জীবের বন্ধন। ব্রহ্মের সাথে অভিন্নতারূপ তত্ত্বজ্ঞানের দ্বারা আত্মসাক্ষাত্কার হলে অবিদ্যার নিবৃত্তি হয়।

মীমাংসা :- মীমাংসকগণ মনে করেন বারংবার জগতে জন্মানো দুঃখের অন্যতম কারণ। আচার্য প্রভাবারের মতে বেদবিহিত-ধর্ম ও বেদনিষিদ্ধ কর্মই জন্মের কারণ। তাই ধর্ম ও অধর্মের আত্যন্তিক বিলুপ্তিই মোক্ষের উপায়।

পরিশেষে এটা বলা যায় যে, ভারতীয় দর্শন বলে - দুঃখ থাকলে তার নিরসনও আছে। সুতরাং বলা যায় যে জীবনে দুঃখ থাকলেও তার হাত থেকে পরিত্রানের নির্দেশ ভারতীয় দর্শনেই দেওয়া হয়েছে।

শব্দসংকেত :- ভারতীয় দর্শন, দুঃখ, মোক্ষ

বৈশেষিকসূত্রে ধর্মাধর্ম ও আচারমীমাংসা বিষয়ে একটি সমীক্ষাত্মক আলোচনা

স্বাগত বিশ্বাস

এম.ফিল , যাদবপুর বিশ্ববিদ্যালয়

প্রবন্ধসংক্ষেপ :- বৈদিককাল থেকে ভারতবর্ষে দার্শনিক ভাবধারার নানান উল্লেখ আমরা পায় । বেদের দার্শনিক সূত্রগুলি এর প্রধান প্রমাণ বলা যায় । এই দার্শনিক প্রবাহকে প্রধানত দুটি ধারায় ভাগ করা যেতে পারে দ্বৈতধারা ও অদ্বৈতধারা । এই দ্বৈতধারার দর্শনের মধ্যে কণাদপ্রণীত বৈশেষিক দর্শন অন্যতম ও প্রাচীন তা বলা যেতে পারে । বিশেষ পদার্থের থেকে এই বৈশেষিক নামকরণ হয়েছে বলে অনেকে মনে করলেও এই নামকরণ নিয়ে পঙ্গিতসমাজে অনেক ব্যাখ্যা আছে । প্রত্যেক দার্শনিক সম্প্রদায়ের চরম ও অন্তিম লক্ষ্য হল নিঃশ্বেষ্যস বা মোক্ষ প্রাপ্তি । তবে বৈশেষিক দর্শনে পদার্থতত্ত্বের আলোচনার দ্বারা তত্ত্বজ্ঞানলাভের ফলে মোক্ষ প্রাপ্তির উপায়ের কথা বলা হয়েছে । ‘যা প্রধানত সত্যজ্ঞান তা হল তত্ত্বজ্ঞান । সর্বত্র তত্ত্বজ্ঞান না হলে মুক্তি হয় না । কেননা জড়পদার্থের তত্ত্বজ্ঞান ছাড়া আত্মতত্ত্বজ্ঞান হয় না , আর এই আত্মতত্ত্বজ্ঞান ব্যতীত যে মুক্তি হয় না তা প্রায় সকলেই স্বীকার করেছেন ।¹ বৈশেষিকসূত্র প্রধানত পদার্থতত্ত্ব বিষয়ক দর্শন হলেও অনেক প্রসিদ্ধ তত্ত্ব এখানে স্থান পেয়েছে তা বলা যায় । বৈশেষিকসূত্র ও টীকাগ্রন্থগুলি আলোচনা করলে তা সহজেই বোবা যায় । এই দর্শনে প্রচলিত পদার্থতত্ত্ব ছাড়াও ধর্ম ও অধর্ম , আচার মীমাংসা , শুচি ও অশুচি এবং পুনর্জন্ম বিষয়ে তথ্যসমূহ আলোচনা করা হয়েছে । তাই কণাদসূত্রে যে পদার্থতত্ত্ব ছাড়াও অন্যান্য তত্ত্ব যথেষ্ট পরিমাণে প্রতিপাদিত হয়েছে সেই বিষয়টি মূলত অবগত করানোর জন্যই আলোচ্য শৌধ প্রবন্ধের অবতারণা করা হয়েছে । তবে আলোচনার বিষয় হিসেবে ধর্মাধর্ম ও আচার মীমাংসা বিষয়টি এখানে ব্যাখ্যাত হয়েছে ।

শব্দসংকেত :- আচার মীমাংসা , বৈশেষিকসূত্র , ধর্মাধর্ম ।

¹. বৈশেষিকদর্শন , সম্পা. পঞ্চানন তর্কনন্দ , ভূমিকা অংশ

ভারতীয় ঐতিহ্য ধর্ম এবং বিলিজিয়ন

Prativa Mondal

Student

M.A. In Sanskrit

B.Ed From

Rampur Adarsha College Of Education

PH. No. - 7699574533 (WhatsApp)

Mail Id - prativamondal250@gmail.com

সাধারণভাবে 'ধর্ম' বলতে আমরা Religion কে বুঝি ; কিন্তু ধর্ম শব্দের তাঁৎপর্য কথনই Religion এর সমান নয়। Religion শব্দটি এসেছে ল্যাটিন শব্দ 'Religio' থেকে যার অর্থ বিশ্বাস বা প্রথা। অভিধান প্রদত্ত Religion এর সংজ্ঞা হল- 'The belief in and worship of a Superhuman Controlling power, especially a personal God or Gods.

অতিমানবিক নিয়ন্ত্রণকারী শক্তিতে বিশ্বাস এবং তার উপাসনা সোটি হতে পারে এক অথবা একাধিক দেবতা। Religion এর ক্ষেত্রে প্রথম শর্ত হল বিশ্বাস, যা যুক্তি-তর্কের ভোয়াকা করে না। ধর্ম কিন্তু কেবলমাত্র বিশ্বাসের উপর আধারিত নয়। ভারতীয় শাস্ত্রপ্রম্পরায় ধর্মের অর্থ অভ্যন্তর ব্যাপক, সুদূরপ্রাচী শাস্ত্রের আলোকে উপলক্ষ্য করতে হবে ধর্মের সেই মহনীয় রূপটি।

সংস্কৃত শব্দ 'ধর্ম' ধারণার্থক ধৃ ধাতুর উত্তর 'মন' প্রত্যয় যোগে নিষ্পন্ন, বৃৎপতিলভ্য অর্থ—' যে ধরে থাকে, স্বাবস্থা থেকে বিচ্ছিন্ন হতে দেয় না' সুবৃহৎ থেকে পরমানু পর্যন্ত সবকিছুই ধর্মের দ্বারা ধৃত, রক্ষিত। ধর্মই জগৎ যন্ত্রের যন্ত্রী। মানুষের স্বাবস্থা প্রচুরভাবে রূপান্বিত হয় যার দ্বারা, যে গুণাবলীর মাধ্যমে মানুষ মনুষ্যস্ত্রে অবস্থিত থাকে এবং তার স্ফুরণভাবে অভিক্রম করে ভূমার সঙ্গের যোগসূত্র স্থাপন করতে পারে তাই হল ধর্ম। ভারতীয় মনীষায় সুদূর অতীতে প্রতিবিস্তৃত হয়েছিল ধর্মের এই মহনীয় রূপটি।

ধর্মের স্বরূপ প্রসঙ্গে মানবধর্মশাস্ত্রানুসারে কথিত হয়েছে ধৃতি (সন্তোষ), ক্ষমা, দম (বিদ্যাজনিত বিনয়), অস্ত্রয় (অচৌর্যবৃত্তি) শৌচ, ইন্দ্রিয়নিগ্রহ, ধী, বিদ্যা, সত্য, এবং অক্রোধ এই দশপ্রকার গুণই ধর্মস্বরূপ। অর্থশাস্ত্রে সকল মানুষের আচরণীয় কর্তব্যসমূহই ধর্মস্বরূপে স্থীরভাবে 'চাল্দোগ্যোপনিষদে' আশ্রমত্বের (ব্রহ্মচর্য, গার্হস্থ্য ও বাণপ্রস্থ) কর্তব্যসমূহকে 'ধর্ম' বলা হয়েছে।

ভারতীয় দর্শনানুসারে ধর্ম হল একটি পুরুষার্থ (পুরুষের অর্থ বা প্রযোজন—ধর্ম, অর্থ, কাম, মোক্ষ)। ভারতীয় দর্শনের প্রতিটি সম্প্রদায় নিজ-নিজ আদর্শ ও মূল্যবোধের মাধ্যমে তঙ্গোপলক্ষ্য ও মোক্ষলাভকে জীবনের পরমার্থ মেনেছেন। এই তঙ্গোপলক্ষ্যকে দর্শন বললে তত্ত্ব সাক্ষাৎকার দ্বারা মোক্ষলাভকে বলা যায় 'ধর্ম' কারণ, সুনির্দিষ্ট ভাবাদর্শের দ্বারা চালিত হয়ে এক মহত্ত্ব জীবনে উত্তরনের প্রক্রিয়াই ব্যাপকার্থে ধর্ম। ভারতীয় দর্শন সম্প্রদায় এই ধারণার দ্বারাই আবর্তিত, তাই ভারতীয় মনীষায় ধর্ম ও দর্শন অভিন্ন সম্বয় আবক্ষ।

বিবিধ আচার-অনুষ্ঠান পালনের মাধ্যমে আরাধ্যদেবতার উপাসনা যা জাতিভেদে ভিন্ন-ভিন্ন রূপ পরিগ্রহ করে তাকে Religion বলা যায়; কিন্তু ধর্ম বলা যায় না। হিন্দু মুসলমান, শ্রীষ্টান ইত্যদি ধর্ম পদবাচ্য হলেও ধর্ম শব্দের দ্বারা এগুলিকে বোঝায় না। প্রকৃতপক্ষে 'ধর্ম' এর অর্থ Religion এর সঙ্কীর্ণ গভীরতে আবক্ষ নয়। যা মানুষকে এক সন্নাতন সত্যে বিধৃত রাখে, সকল বিচ্ছেদের মধ্যে রচনা করে মিলনসেতু ভারতবর্ষ তাকেই চিরকাল ধর্মবলে স্থীকার করেছে।

ভক্তিরসের দার্শনিক তত্ত্বসমীক্ষা

Dr Sankar Chatterjee

Associate Professor

PG Department of Sanskrit

ABN Seal College,Coochbehar

Email : srisankarabnseal@gmail.com /srisankarchatterjee@gmail.com

Contract No. 8017625344 /8902052075

Whatsapp No. 8017625344

ABSTRACT

সকল প্রকার উপাধি পরিশূল্য ও ভগবৎ পরায়ণ হয়ে ইন্দ্রিয় দ্বারা শ্রীকৃষ্ণের সেবাই হলো ভক্তি। পক্ষান্তরে রস ধাতুনিষ্পত্তি রস শব্দটির অর্থ হলো আস্মাদন করা। তৈত্তিরীয় উপনিষদে রসের স্বরূপ সম্বন্ধে বলা হয়েছে, "রসো বৈ সঃ। রসং হ্যেবাযং লক্ষানন্দী ভবতি।" ফলে আনন্দদায়ক বিষয়ই হলো রস। ভরত মুনি স্বীয় নাট্যশাস্ত্রে রসের স্বরূপ প্রসঙ্গে আস্মাদনধর্মের উল্লেখ করে বলেছেন, "অত্র আহ, রসঃ ইতি কঃ পদার্থঃ, উচ্যতে আস্মাদত্ত্বাত্ম।" সাহিত্যদর্পণকারও "রস্যতে ইতি রসঃ।" এইরূপে রসের স্বরূপ নির্ণয় করেছেন। বস্তুত রস হলো লোকোত্তর চমৎকারপ্রাণস্বরূপ ব্রহ্মাস্মাদত্ত্বল্য। আলংকারিক মতে রস ব্রহ্মাস্মাদ সহোদর বলে অভিহিত হলেও বৈষ্ণব মতে রস কিন্তু "স্বয়ং ব্রহ্মাস্মাদ।" ফলে রস বেদ্যান্তরস্পর্শশূল্য বলে অলৌকিক রূপে প্রতিপন্থ হয়। রসের স্বয়ং প্রকাশত্বহেতু তা কারণ ও কার্যের দ্বারা সীমায়িত নয়। রস দ্রব্য গুণাদি সংশ্লিষ্ট পদার্থের অন্তর্গত না হওয়ায় অলৌকিক রূপেই প্রতিভাত হয়। পরবর্তীকালে সকল আলংকারিকই রসের আস্মাদন স্বরূপকেই রসের স্বরূপ বলে স্বীকার করে নিয়েছেন আলংকারিকগণ সাধারণভাবে অষ্টবিধ রসকে স্বীকার করেছেন। শৃঙ্গার, হাস্য, করুণ, রৌদ্র, বীর, ভয়ানক, বীভৎস এবং অড্ডুত এই হলো আটটি রস। তবে পরবর্তী সময়ে নবম রসরূপে শান্ত রসকেও গ্রহণ করা হয়। রসবাদী আলংকারিকগণের মতে, বিভাব প্রভৃতির দ্বারা লৌকিক স্থায়িভাব উদ্বৃদ্ধ হয়ে অলৌকিক রসকে ব্যাঞ্জিত করে। সুতরাং বলা যায়, স্থায়িভাবের আস্মাদনই রস। স্থায়িভাবই বিভাবাদির দ্বারা পরিবৃত হয়ে রস সংজ্ঞা লাভ করে। বৈষ্ণব মতে কিন্তু তথাকথিত অলৌকিক রসসমূহ অলৌকিকরূপে বর্ণিত হলেও কেবলমাত্র ভগবৎ সম্বন্ধীয় রসই হলো অলৌকিক। ভাগবতী আনন্দ চিন্ময়সত্ত্বরূপে রস অলৌকিক। অলৌকিক রসের সংস্পর্শে লৌকিক ভাবসমূহও অলৌকিক বিভাবাদি রসে পর্যবসিত হয়। উক্ত রসসূত্রকে অবলম্বন করে উত্তরকালে উৎপত্তিবাদ, অনুমিতিবাদ প্রভৃতি বহুবিধ তত্ত্বের উন্মেষ হয়েছে। এই সকল তত্ত্বে যত্ত দর্শনের প্রভাব বিশেষরূপে দৃষ্ট হয়। অনেকে শান্তরসের মধ্যে ভক্তিরসের অন্তর্ভুক্তি করেছেন। কিন্তু অনুরাগ ভক্তির স্বরূপ হওয়ায় শান্তরস থেকে ভক্তিরসের পৃথকত্ব নির্মিত হয়। অনেক আলংকারিক ভক্তিরসকে স্বীকার করেন না। তাঁদের মতে ভক্তিভাব বিভাব প্রভৃতির দ্বারা রসরূপে পরিণত হতে পারে না। শ্রীজীব গোস্মামী উক্ত মত পরিহার করে বলেছেন, রতি প্রভৃতি স্থায়িভাব যেরূপে বিভাবাদির সাহচর্যে আস্মাদিত হয়ে শৃঙ্গারাদি রসে পরিণত হয় সেইরূপ ভগবৎ বিষয়নী প্রীতি রস পদবী লাভ করে থাকে। বস্তুত আনন্দাত্মিকা মধুরা রতি শ্রীকৃষ্ণকে বিভাবে পরিণত করে ও তাঁকেই অবলম্বন করে স্বয়ং সংবর্ধিত হয় এবং পরিণামে রসত্ব লাভ করে। অর্থাৎ ভক্তের চিত্তে স্থিত রতি কৃষ্ণাদি বিভাবাদির সহযোগিতায় আস্মাদগোচরতা

প্রাণ হয়ে আনন্দের চমৎকারত্ব লাভ করে। এই চমৎকারত্বই হলো ভক্তিরস। বস্তুত কৃষ্ণরত্নরূপ স্থায়িভাব বিভাবাদির সঙ্গে মিলিত হয়ে ভক্তহৃদয়ে আস্মাদনোপযোগী হলেই ভক্তিরসে পর্যবসিত হয়। এই ক্ষেত্রে শ্রীকৃষ্ণরতির বিষয়ালম্বন হলেন শ্রীকৃষ্ণ, আশ্রয়ালম্বন হলেন ভক্তবৃন্দ। বন্ধালংকারাদি হলো উদ্দীপন বিভাব। ভাবকে আপন করে কৃত নৃত্য, গীতাদি হলো অনুভাব। ফলে রসের সহায়ক বিভাবাদি সকল প্রকার সহায়ক বিষয়সমূহের অন্তিমত্ত্বে ভক্তিরস স্বীকৃত হয়।

শব্দ সংকেতঃ ভক্তিরস, চমৎকার, অলৌকিক, বিভাব

শ্রীমত্তগবদ্ধীতার আলোকে গুণত্বয় এবং ব্যক্তিত্বের উন্নয়ন

তন্ময় বিশ্বাস

কল্যাণী বিশ্ববিদ্যালয়

ম্বাতকোত্তরোন্তীর্ণ ছাত্র

ই-মেল-biswas.tanmay2015@gmail.com

যোগাযোগ-9051803085

শ্রীমত্তগবদ্ধীতা জগতের শ্রেষ্ঠ ধর্মপুস্তক গীতায় যে জ্ঞান সংক্ষেপে ব্যাখ্যাত হইয়াছে, সেই জ্ঞান চরম ও গুহ্যতম গীতায় যে ধর্মনীতি প্রচারিত, সকল ধর্মনীতি সেই নীতির অন্তনিহিত এবং তাহার উপর প্রতিষ্ঠিত, গীতায় যে কর্মপন্থা প্রদর্শিত, সেই কর্মপন্থা উন্নতিমুখী জগতের সনাতন মার্গ। অষ্টাদশ অধ্যায়যুক্ত শ্রীমত্তগবদ্ধীতার সর্বত্রই ব্যক্তিত্বের উন্নয়ন ও মানবিক বিকাশ সূচক শ্লোক পরিপূর্ণ। গভীর ও অক্ষয় জ্ঞানস্বরূপ সেই শ্লোকগুলি ব্যক্তির মানবিক বিকাশ ও উন্নয়নের স্তুতস্বরূপ। গুণ শব্দটি ভারতীয় জ্ঞান পরম্পরায় অত্যন্ত গুরুত্বপূর্ণ একটি শব্দ। গুণ শব্দের প্রকৃত অর্থ হল দড়ি-যা দিয়ে বাধা যায়। পুরুষ স্বরূপত অজ এবং অবয়। কিন্তু তিনি যখন দেহ ধারন করলেন, তখন জন্ম-মৃত্যুর বিপাকে বাঁধা পড়লেন। তাঁকে বাঁধল সেই গুণ ভারতীয় সনাতন দর্শন সাংখ্য যোগ ও বেদান্ত গুণের তিনটি ভাগ স্থাকার করেছিল সত্ত্ব, রজঃ ও তমঃ। যারা সৃষ্টির আদিতে প্রকৃতি থেকে সম্মুত। গীতায় ভগবান বলেছেন-

সত্ত্বং রজস্ত্বং ইতি গুণাঃ প্রকৃতিসম্মতাঃ।

নিবঞ্চিত মহাবাহো দেহে দেহিনমব্যয়ম্ ॥

সাংখ্যদর্শনেও এই তিনটিকে ত্রিগুণও বলা হয়ে থাকে আর সুখ, দুঃখ ও মোহ হল এই গুণত্বের ধর্ম। ঈশ্঵রকৃষ্ণও তার সাংখ্যকারিকা গ্রন্থে এবিষয়ে যথার্থই বলেছেন-

ত্রিগুণমবিবেকি বিষয়ঃ সামান্যমচেতনং প্রসবধর্মি।

ব্যক্তং তথা প্রধানং তদ্বিপরীতস্তথা চ পুমান् ॥

সাংখ্যদার্শনিক বলেন এই গুণ হল পরার্থ প্রতিপাদক। প্রশ্ন আসে কার উপকার সাধন করেন? উভয়ের সাংখ্যী বলেছেন কার্য্যে একে অপরের সাধন করে থাকেন। যেমন সত্ত্বের কার্য্য প্রকাশ, রজের ক্রিয়া এবং তমের আচ্ছাদন। ঈশ্বরকৃষ্ণও এই প্রসঙ্গে কারিকায় বলেছেন-

প্রীত্যপ্রীতিবিষাদাত্মকাঃ প্রকাশপ্রবৃত্তিনিয়মার্থাঃ ।

অন্যোন্যাভিভবাশ্রয়-জননমিথুনবৃত্তযশ্চ গুণাঃ ॥

গীতায় গুণের সংজ্ঞা অনুসারে বোঝা যায় যে, এই গুণ প্রকল্পটি এসেছে সূর্যের উদয়ান্ত থেকে সূর্যোদয়ের আগে অন্ধকার, তা হল তমঃ। সূর্য যখন উঠি-উঠি করছে, তাই হল রজঃ। অবস্থাটা হল আলো আধারিত মাঝামাঝি। আর

তারপর সূর্য উঠার পর যা অন্ধকারে অসৎকল্প ছিল, তা যেন সত্তা পেল-সেটাই হল সত্ত্ব গীতায় ভগবান বলেছেন-
উধৰং গচ্ছতি সত্ত্বস্থা মধ্যে তিষ্ঠতি রাজসাঃ ।

জঘন্যগুণবৃত্তিস্থা অধো গচ্ছতি তামসাঃ ॥

সাংখ্যশাস্ত্রগ্রন্থগুলিতে গুণত্বয়স্বরূপ ও প্রকাশ ব্যাখ্যাত হয়েছে। অনুরূপে শ্রীমদ্বিদ্বীতাতেও গুণত্বয়ের প্রকৃতি ও
স্বভাব সম্পর্কে আলোচনা হয়েছে। সেই সকল শাস্ত্র গ্রন্থের অনুসরণে মানবিক ব্যক্তিত্ব বিকাশের রূপ ফুটে ওঠে। সত্ত্ব
গুণের আধারে আধারিত ব্যক্তির জীবন সুখময়। রাজসিক গুণের আধারে আধারিত ব্যক্তির জীবন দুঃখময় এবং
তামসিক গুণের আধারে আধারিত ব্যক্তির জীবন অজ্ঞানময়। গীতায় ভগবান বলেছেন- মানুষের কর্তব্য কর্মের প্রবৃত্তি
তার গুণের উপরই নির্ভরশীল। তার ঐহিক জীবনের কর্তব্য কর্মের উপর নির্ভর করে পারোলৌকিক জীবনের গতি
নির্ধারিত হয়, যেটিও গুণের উপর নির্ভরশীল। সংশ্লিষ্ট গবেষণা পত্রে গবেষক সাংখ্যদর্শন ও শ্রীমদ্বিদ্বীতার
আলোকে গুণত্ব ও ব্যক্তিত্বের উন্নয়ন কীভাবে সাধিত হয়, তারই প্রকাশের উপর আলোকপাত করবে।

প্রাচীন ভারতের ঐতিহ্যের আলোকে সংস্কারের প্রভাব

ত্রিশা পাল

কল্যাণী বিশ্ববিদ্যালয়

জ্ঞাতকোঙ্গোভীর্ণা ছাত্রী

ই-মেল-trishapaul20@rediffmail.com

যোগাযোগ-৮৬২১৮২১৮১২

প্রাচীন ভারতের বৈদিক ধর্মাবলম্বী সভ্যগণের পুরুষার্থ চতুর্ষয়ের সোপান হল সংস্কার। গর্ভাধান থেকে শুরু করে অন্ত্যেষ্ঠি পর্যন্ত চতুরাশ্রমের পর্যায় ভিত্তিক কর্ম সাধনের নিমিত্ত বিভিন্ন সংস্কার, বৈদিক সভ্যগণেরা ক্রমান্বয়ে সাধিত করে থাকেন। চতুরাশ্রমের শ্রেষ্ঠ গৃহস্থাশ্রমই হল সংস্কার মূলক কর্মবজ্জ্বলের আঁতুরঘর রূপে চিহ্নিত। ধর্মজ্ঞ ব্যক্তিবর্গের সহমতিক্রমে ব্যবস্থিত দৈনিক আচার ব্যবস্থার প্রণয়ন পূর্বক সমাজকে প্রগতিশীল পথে উঠান করাই ছিল সংস্কারের মূল লক্ষ্য। শুধুমাত্র বৈদিক ধর্মজ্ঞ ব্যক্তিরাই নন, অবৈদিক ধর্মাবলম্বীরাও তাদের নির্দিষ্ট কিছু সংস্কার সাধনে সংস্কৃত পূর্বক তদীয় রীতি নীতি পালনে ব্রতী হয়ে থাকেন। বৈদিক যুগের হাত ধরেই ধর্মশাস্ত্রে সংস্কারের পথটি সুদৃঢ় প্রসারী হয়েছিল। এককথায়, মানবজীবনের প্রতিটি পদক্ষেপে যে কোনো কল্যাণসম্পাদনের পূর্বেই আমরা সংস্কারকূপ কার্য সাধন করে থাকি। প্রাচীন ভারতের ঐতিহ্যের ইতিহাসে সংস্কার বোঝাতে বিবাহের স্থান শীর্ষে হলেও সেই যুগে বিবাহ ছাড়াও কিছু গুরুত্বপূর্ণ সংস্কার বিষয়ে বহুবিধ ধর্মশাস্ত্রকারণগণ আলোচনা করে গিয়েছেন। তন্মধ্যে ধর্মশাস্ত্রকার মনু, আপস্তম, বশিষ্ঠ প্রমুখের নাম বিশেষভাবে লক্ষ্যনীয়।

- আচার্য মনু তাঁর মনুসংহিতার দ্বিতীয় অধ্যায়ে সংস্কারের দশবিধ প্রকার নিয়ে বিস্তৃত আলোচনা করেছেন। (গর্ভাধান, জাতকর্ম, নামকরণ ইত্যাদি)
- মহামতি কৌটিল্য তাঁর কৌটিলীয় অর্থশাস্ত্রম এর তৃতীয় অধিকরণ ধর্মস্থীয়ে বিবাহসংযুক্তম নামক তৃতীয় অধ্যায়ে বিধবাবিবাহ নামক একেবারে অভিনব একটি সংস্কারের পক্ষে মতাদর্শী হয়েছিলেন।
- এছাড়াও ধর্মশাস্ত্রকার আপস্তম, বশিষ্ঠ প্রমুখ তাদের নিজ নিজ ধর্মস্ত্রে সংস্কার প্রসঙ্গে আলোচনাকালে তৎকালীন সমাজের বিভিন্ন ক্ষেত্রে পালনীয় সংস্কারের সুস্পষ্ট রূপ উপস্থাপন করতে সচেষ্ট হয়েছিলেন।
- আচার্য যাজ্ঞবক্ষ্য তাঁর যাজ্ঞবক্ষ্যসংহিতার আচারাধ্যায়ে সংস্কার বিষয়ে শৌচাদি কর্মের কথা উল্লেখ করেছেন।

সংশ্লিষ্ট গবেষণাপত্রে গবেষক প্রাচীন ভারতের ঐতিহ্যের আলোকে সংস্কারের প্রাধান্যতা সাধারণ মানুষের উপর কীভাবে প্রভাব বিস্তার করেছিল এবং ইদানীত্বন কালেও সংস্কারের রাজত্ব ঠিক কীরুপ সেই বিষয়ে দৃষ্টিপাত করবেন।

ধর্মশাস্ত্রে প্রাগজন্মকালীন সংস্কার : বর্তমান প্রাসঙ্গিকতা

(Dharmaśāstre prāgjanmakalīna saṃskāra : vartamāna prāsaṅgikatā)

Smt. Rita Mondal

Assistant Professor, Dpt. Of Sanskrit, Krishnath College, Berhampore,

Email : ritamondal2@gmail.com

Contact no- 9674875998

সারসংক্ষেপ: প্রাচীন ও মধ্যযুগীয় ভারতে ঐতিহ্য পরম্পরায় সমাজে যে সকল সংস্কৃতি প্রচলিত ছিল, তা সকলই ধর্মশাস্ত্রে লিপিবদ্ধ হয়েছে। ধর্ম বা কর্তব্যবিষয়ক আলোচনামূলক শাস্ত্রই ‘ধর্মশাস্ত্র’ নামে অভিহিত। বেদান্তগত অর্থ বা বিষয়সমূহ স্মরণহেতু এইশাস্ত্রকে স্মৃতিশাস্ত্রও বলা হয়। অতএব ধর্মশাস্ত্রের অপর নাম স্মৃতিশাস্ত্র। এইশাস্ত্রে আলোচিত বিষয়গুলি(আচার-ব্যবহার-প্রায়শিত) মানবজীবনের নিত্য-নৈমিত্তিক ক্রিয়াকলাপের সাথে নিবিড়ভাবে সম্পর্কিত। মহামহোপাধ্যায় পি.ডি.কাণে মহোদয়মতে ধর্মশাস্ত্রকে সূত্র সংহিতা ও নিবন্ধ এই ত্রিবিধ যুগে বিন্যস্ত করা যায়। সূত্রযুগে গৌতমবৌধায়নাদি সূত্রকারণণ, সংহিতাযুগে মন্ত্বাদি সংহিতাকারণণ ও নিবন্ধযুগে রঘুনন্দনাদি নিবন্ধকারণণ এনারা সকলেই প্রায় তাদের স্ব স্ব গ্রন্থে আচারাধ্যায়ের অন্তর্গত হিন্দুধর্মের অন্যতম সংস্কৃতি “সংস্কার” বিষয়ে বিশদ আলোচনা করেছেন। ‘সম্’ পূর্বক ‘ক্’ ধাতুর উভর ‘ঘঞ্চ’ প্রত্যয়যোগে নিষ্পন্ন “সংস্কার” শব্দের অর্থ “শুন্দীকরণ” অর্থাত্ যে কর্মনুষ্ঠানের দ্বারা মানবের মন,বাণী ও দেহ শুন্দ হয়, তাই সংস্কার নামে অভিহিত। ধর্মশাস্ত্রোন্নিষিত সংস্কারগুলি তৎকালীনসমাজে বিধিপূর্বক মনুষ্যজন্ম থেকে শুরু করে অন্ত্যেষ্টি পর্যন্ত অনুষ্ঠিত হলেও সাম্প্রতিককালে প্রায় অধিকাংশই কোনোরূপ বিধি না মেনেই নামমাত্র অনুষ্ঠিত হয়। সংস্কারগুলিকে কতগুলি শ্রেণীতে ভাগ করা যায়, যেমন- প্রাগজন্মসংস্কার, শিশুসংস্কার,শিক্ষাসংস্কার,বিবাহসংস্কার ও অন্ত্যেষ্টিসংস্কার। এগুলির মধ্যে প্রাগজন্মসংস্কারগুলির (যেমন-গর্ভাধান-পুঁসবন-সীমত্তোষ্যযন-শোষ্যত্তীহোম) সংজ্ঞা, অনুষ্ঠানকাল, উদ্দেশ্য ও বর্তমান প্রাসঙ্গিকতা ইত্যাদি বিষয় নিম্নে সংক্ষেপে আলোচিত হয়েছে-

যথাবিধি স্বামী-স্ত্রী উভয়ের মিলনার্থে অনুষ্ঠিত সংস্কারটি গর্ভাধানসংস্কার নামে অভিহিত। এই সংস্কারের অন্যতম উদ্দেশ্য শ্রেষ্ঠ সন্তানোৎপত্তি। এই সংস্কার পালনে পিতার বীজগত ও মাতার গর্ভশয়জনিত পাপ বা অশুচিতা দূরীভূত হয়। বর্তমানে এটি অনুষ্ঠিত হতে দেখা যায় না, তাই স্ত্রী ও পুরুষের মিলনের ফলে যে সন্তানোৎপত্তি হয় তার ভবিষ্যত্ অঙ্ককারাচ্ছন্ন ও অনিশ্চিত হতে পারে। আর পুত্রাভার্ত্তে পুঁসবনসংস্কারটি পালিত হত। শাস্ত্রমতে এটি তৃতীয়মাসে করণীয়। বর্তমান সমাজে এই সংস্কারের অধিকতর গুরুত্ব না থাকলেও প্রাসঙ্গিকতা হ্রাস পায়নি। কারণ এখনও বহু পরিবার পুত্রই কামনা করে থাকে। কেশপরিচর্যা করা হয় যে সংস্কারের দ্বারা তাই সীমত্তোষ্যযন নামে অভিহিত। শাস্ত্রমতে এটি চতুর্থ, ষষ্ঠ বা অষ্টম মাসে করণীয়। বর্তমানে এটি কেবল গর্ভবতী স্ত্রীর আনন্দবিধানার্থে অনুষ্ঠিত হতে দেখা যায়। জন্মের পূর্বে গর্ভস্থ শিশু ও গর্ভধারিণী মায়ের পালনীয় সংস্কারগুলির মধ্যে অন্যতম হল শোষ্যত্তীহোম। এটি সন্তান প্রসবের পূর্ব মুহূর্তে অনুষ্ঠেয়, কিন্তু বর্তমানে এই সংস্কার লুপ্ত।

❖ সূচক শব্দ: ধর্মশাস্ত্র, সংস্কার, গর্ভাধান, পুঁসবন ইত্যাদি।

পুরুষার্থ ভাবনায় শ্রীমদ্গবদ্ধীতা

Sanchita Kundu

Assistant Professor

Department of Sanskrit

Hooghly Mohsin College, Hooghly

Address : 1/2E, Ganguly Para Lane, Kolkata-700002

e-mail : skundu.sanskrit@gmail.com

Mobile : 9874073846

শ্রীমদ্গবদ্ধীতা বেদান্তের স্মৃতি প্রস্থান রাপে প্রসিদ্ধ। মহাভারতের ভীম্প পর্বের পঞ্চবিংশতি থেকে চতুর্দশারিংশ—এই অষ্টাদশ অধ্যায় শ্রীমদ্গবদ্ধীতা নামে পরিচিত। গীতা মূলত মোক্ষ শাস্ত্র। চতুর্বিধ পুরুষার্থের মধ্যে পরম পুরুষার্থ রাপে বিবেচিত হয় মোক্ষ। গীতাতে মোক্ষ প্রাপ্তির পথপ্রদর্শনের উল্লেখ আছে।

জীব মাত্রেই সুখের প্রত্যাশী। নিজের কর্মফল ভোগের জন্য জীবের সংসার দশা অনিবার্য। সংসার দশা নির্বাহকালে পুরুষ ধর্ম অর্থ এবং কাম —এই ত্রিবর্গকে অবলম্বন করে সাংসারিক সুখ প্রাপ্তিতে প্রয়াসী হয়। জীবের ইহলৌকিক এবং পারলৌকিক সুখ প্রাপ্তির সাধন হওয়ায় এই ত্রিবর্গকে পুরুষার্থ বলা হয়। কিন্তু সংসারদশা জীবের প্রকৃত স্বরূপ নয়। বস্তুত সংসারদশা জীবেরই বদ্ধদশা। সুতরাং সংসার জীবনে জীব যে সুখ ভোগ করে, সেই সুখ আপাত রমণীয় এবং দুঃখে আবদ্ধ। ভারতীয় দর্শন দুঃখে আবদ্ধ সংসার জীবন অতিক্রম করে নিজের নিজের সত্য স্বরূপে স্থিত হওয়ার পথ প্রদর্শক শাস্ত্র।

ধর্ম

কুরুক্ষেত্রের মহাযুদ্ধে আত্মীয় পরিজনদের হারানোর শোকে বিহুল অর্জুন। এমন সময় ভগবান অর্জুনকে বললেন, যেহেতু ধর্মযুদ্ধ অপেক্ষা ক্ষত্রিয়ের জন্য কল্যাণকর আর কিছু নেই, তাই ধর্মের দিকে তাকিয়ে তাঁর কম্পিত হওয়া উচিত নয়।

অর্থ

অর্থ পদের দ্বারা বৈষয়িক সুখ সাধনই বিবেচিত। যুদ্ধে মনোকষ্টে আচ্ছন্ন অর্জুনকে উজ্জীবিত করে ভগবান বললেন, যুদ্ধাত হলে স্বর্গ লাভ করবে। জয়ী হলে পৃথিবী লাভ করবে। সুতরাং তোমার যুদ্ধের জন্য কৃত সংকল্প হওয়া উচিত।

কাম

কাম শব্দের দ্বারা গীতাতে বোঝানো হয়েছে পূর্বে অনুভূত এমন কোন সুখের হেতু প্রার্থিত বিষয় তা যখন ইন্দ্রিয় দ্বারা প্রাপ্ত ও শ্রুত হয়, তখন পুরুষের চিন্তে সেই বিষয়টির পুনরায় অনুভবের জন্য যে ত্রুণি তাকে কাম বলে।

মোক্ষ

তত্ত্ব জ্ঞান লাভের পর জীবের সর্বপ্রকার দুঃখের আত্যন্তিক নিঃস্তি ঘটে। দুঃখের এই আত্যন্তিক নিঃস্তিতে জীবের সত্য স্বরূপের উদ্ঘাটন হয়। এই অবস্থায় মোক্ষ জীবের পরম প্রাপ্তিরাপে বিবেচিত হয়। সুতরাং মোক্ষকেও পুরুষার্থ বলা হয়ে থাকে। যদিও মোক্ষের স্বরূপ সম্পর্কে ভারতীয় দর্শনের আচার্যগণের মধ্যে মতান্তর দৃঢ় হয়। তথাপি মোক্ষপ্রাপ্তিতে জীবের সত্য স্বরূপ উদ্ঘাটিত হয় এবং দুঃখের আত্যন্তিক ও ঐকান্তিক নিঃস্তি ঘটে। সত্য স্বরূপ উদ্ঘাটন সকল জীবের আকাঙ্ক্ষিত। কারণ সত্য উদ্ঘাটনে জীবের সাংসারিক সর্ব দুঃখের অবসান ঘটে। এই কারণে পরম পুরুষার্থ রাপে মোক্ষ বিবেচিত হয়ে থাকে।

সূচকশব্দ : শ্রীমদ্গবদ্ধীতা, মোক্ষ, ধর্ম, অর্থ, কাম

সাংখ্যদর্শন ও ভাগবতোক্তি পুরুষতত্ত্বের তুলনাত্মক অধ্যয়ন

Supriya Pramanik

State Aided College Teacher

Department of Sanskrit

Murshidabad Adarsha Mahavidyalaya

Islampur, Murshidabad, West Bengal

Mobile No- 8535945099

Email Id – pramaniks91@gmail.com

সাংখ্যদর্শনে অচেতনা প্রকৃতিকে সমুদায় সৃষ্টির প্রধান কারণ বলা হয়েছে। কিন্তু, আমরা জানি কেবলমাত্র অচেতন বা আব্যঙ্গ প্রকৃতি থেকে সৃষ্টি ব্যাপার সংঘটিত হয়না। সৃষ্টির জন্য নিমিত্ত কারণকূপ চেতনেরও প্রয়োজন হয়। সাংখ্যদর্শনে যা পুরুষ বা জ্ঞ বা আত্মা নামে পরিচিত। পুরুষের স্বরূপ সম্পর্কে সাংখ্যদর্শনে বলা হয়েছে জ্ঞ পুরুষ চেতন, পরিগামশূণ্য, দ্রষ্টা, ভোক্তা, অসাধারণ এবং ত্রিণ্ডিগ থেকে ভিন্ন, প্রকৃতির কার্যাদির সাক্ষী, দুঃখাদিরহিত নিত্যমুক্ত ও অকর্তা। এই পুরুষ এক বা দুইটি নয়, সংখ্যায় বহু। প্রতি শরীর ভেদে পুরুষ বা আত্মা ভিন্ন। পুরুষ বা আত্মার অঙ্গিত সম্পদক হেতু সংঘাত-পরার্থত্বাদি। সাংখ্যমতে সৃষ্টিকালে প্রকৃতি ও পুরুষের অতি সান্ধিযবশতঃ চেতন পুরুষ প্রকৃতির ন্যায় অচেতন হয়, আর অচেতন প্রকৃতি পুরুষের ন্যায় চেতন হয়। প্রকৃতি-পুরুষ বিবেকজ্ঞান হলে জানা যায় পুরুষ নির্ণৰ্ণ ও পরিগাম রাহিত হওয়াই তার বন্ধন বা মুক্তি, জন্ম বা কিছুই হয়না। পুরুষে বন্ধন বা মোক্ষ আরোপ হয় মাত্র। প্রকৃতপক্ষে প্রকৃতি নিজেই নিজেকে বন্ধন বা মুক্ত করে। সাংখ্যমতে সৃষ্টিকর্তারূপে ঈশ্বরের অঙ্গীকার নেই, কারণ ঈশ্বর পূর্ণিকাম তাই জগৎ সৃষ্টির ইচ্ছা থাকতে পারেন। তবে সাংখ্যমতে জন্যেশ্বর স্বীকার করা হয়েছে, অর্থাৎ জীবগণই তপস্যাবলে অনিমাদি ঐশ্বর্যশালী হতে পারে।

শ্রীমঙ্গলগবতের আলোচনার কেন্দ্রবিন্দুতে ভগবান শ্রীকৃষ্ণের অবতারতত্ত্ব ও বিষ্ণু মাহাত্ম্য আলোচিত হলেও সাংখ্যীয় বিভিন্ন তত্ত্বের সুস্পষ্ট আলোচনাও এখানে দেখা যায়। ভাগবতীয় সাংখ্যের সাথে কাপিল সাংখ্যের যেমন সাদৃশ্য দেখা যায় তেমন বৈসাদৃশ্যও দেখা যায়। শ্রীমঙ্গলগবতে আত্মা নিত্য, অব্যয়, অজ, অনাদি ও অনন্ত স্বপ্নকাশ, সর্বদোষ-রহিত, নিঃসঙ্গ, সকল প্রকার বিক্রিয়াশূণ্য। তিনি বিভু ও সর্ব জীবের আশ্রয়। এই আত্মা জগৎ রূপ কার্যের প্রধান হেতু। তিনি জীবগণকে কর্মফল প্রদান করেন, এজন্য তিনি পুরুষ নামে খ্যাত। জীব ও ঈশ্বররূপে পুরুষ দ্঵িবিধি। যিনি প্রকৃতির বশীভূত হন তিনি জীব। আর যিনি প্রকৃতিকে বশীভূত করে বিশ্বসৃষ্টি প্রভৃতি কার্য করেন তিনি ঈশ্বর। ভাগবত পুরাণে বহু স্থানে জীব ও ঈশ্বরের অভিনন্দন প্রতিপাদিত হয়েছে। আদিদেব নারায়ণকেও আবার স্তুল বিশেষে পুরুষ বলা হয়েছে। জীব ও ব্রহ্মের ভেদজ্ঞান মায়াকল্পিত তাই তা তত্ত্বতঃ সত্য নয়। মায়া থেকেই অবিদ্যা ও প্রকৃতির আবির্ভাব। অবিদ্যার প্রভাবেই আত্মবিষয়ক অজ্ঞানতা দৈতজ্ঞান উৎপন্ন করে। ভাগবত মতে মায়াকল্পিত বিশ্বসংসারের বাস্তবসত্ত্ব নেই, কিন্তু ব্যবহারিক সত্ত্বা আছে। কার্য জগৎ মিথ্যা, কিন্তু কারণস্বরূপ ব্রহ্মই সত্য। একত্বই সত্য, নানাত্ম মিথ্যা।

উপরের আলোচনা থেকে সাংখ্যদর্শনের সঙ্গে ভাগবতের বেশ কিছু ক্ষেত্রে মতভেদ পরিলক্ষিত হয়। সাংখ্যমতে পুরুষ সত্য ও বহু। প্রকৃতিও সত্য। প্রকৃতির পরিগাম হল এই বিশ্ব সংসার, কিন্তু ভাগবত মতে ঈশ্বরের প্রতিবিম্ব স্বরূপ জীব মিথ্যা ও মায়ার পরিণতি স্বরূপ প্রকৃতি ও মিথ্যা। আর প্রকৃতির পরিগাম এই জগতও অবাস্তব। ভাগবতে ঈশ্বরকে সৃষ্টিকর্তা বলা হয়েছে, কিন্তু সাংখ্য দর্শনে বলা হয়েছে সৃষ্টিকার্যের প্রধান ও একমেবাদ্বিতীয় কারণ হল প্রকৃতি ঈশ্বর নয়।

সূচক শব্দ – জ্ঞ, জন্যেশ্বর, মহাপুরাণ, বিষ্ণু মাহাত্ম্য, পুরুষতত্ত্ব, কার্য জগৎ, মায়াকল্পিত, ব্যবহারিক সত্ত্বা।

ধর্মের স্বরূপ ও তার ব্যাপ্তি : একটি সামগ্রিক মূল্যায়ন

স্মিতা পাল

সাঙ্কেতিক চিচার, রাজা প্যারামীমোহন কলেজ

জৈমিনি কৃত মীমাংসা দর্শনের আদিম সূত্র ‘অথাতো ধর্মজিজ্ঞাসা’ সূত্র থেকে জানা যায় যে ধর্মতত্ত্ব বিচারই পূর্বমীমাংসা দর্শনের মূল প্রতিপাদ্য বিষয়। সেখানে মৌলিক প্রশংগলি এই - ধর্ম কি? তার লক্ষণই বা কি? কি কার্য করলে ধর্ম হয় এবং কি কার্য করলে ধর্ম হয় না? এ কথা নির্দেশ করতে হলে প্রথমে ধর্মের একটি লক্ষণ করা প্রয়োজন। ধর্ম জিজ্ঞাসা অর্থাৎ ধর্মকে জানবার ইচ্ছা। ধর্ম জানবার আবশ্যকতা কি এবং ধর্মের সাধন কি? কি ধর্ম রূপে প্রসিদ্ধ ও কি অপ্রসিদ্ধ? একজন একরূপ ধর্মের লক্ষণ নির্দেশ করেন, আর একজন আর একপ্রকার ধর্মের নির্দেশ করেন। এই সকলের মীমাংসা করে জৈমিনি ‘চোদনালক্ষণোহর্থো ধর্মঃ’, এই সূত্র নির্দেশ করেছেন। ক্রিয়ার প্রবর্তক বচনের নাম চোদনা অর্থাৎ শ্রতিবাক্য প্রেরিত হয়ে যে যাগাদিকর্ম অনুষ্ঠিত হয় তাকেই ধর্ম বলে। বেদের উপদেশ অনুসারে আচার্যমুখে অবগত যজ্ঞাদির যথাযথ অনুষ্ঠানই ধর্ম। যে কার্য পুরুষের মঙ্গলের জনক হয় অর্থাৎ যে কার্য অনুষ্ঠান করলে মঙ্গল হয় তার নামই ধর্ম। যা কিছু শ্রেয়স্ত্বের অর্থাৎ মঙ্গলজনক তার নাম ধর্ম - ‘য এব শ্রেয়স্ত্বরঃ স এব ধর্মশব্দেনোচ্যতে’।

মনুসংহিতায় বলা হয়েছে, ‘শ্রতিস্মৃতিবিহিতং কর্ম ধর্মস্তদ্বিপরীতমধর্মঃ’। অর্থাৎ শ্রতি ও স্মৃতিতে যা বলা হয়েছে তাই ধর্ম, তার বিপরীত যা কিছু সবই অধর্ম ধর্মশাস্ত্রগুলিতে বর্ণ ও আশ্রমধর্ম হল একটি মুখ্য বিষয়। ব্রাহ্মণ, ক্ষত্রিয়, বৈশ্য ও শূদ্র প্রত্যেক বর্ণের ধর্ম বিভিন্ন এবং তারা সেই সেই ধর্ম পালন করে মোক্ষ লাভ করে। ধৃ ধাতুর উত্তর মনিন্ প্রত্যয় করে ধর্ম শব্দটি নিষ্পন্ন হয়েছে। যার অর্থ ধারণ ও পালন। যা আমাদের ধারণ করে বা পালন করে তাই ধর্ম। মনুসংহিতায় ধর্মের লক্ষণ করা হয়েছে,

"ধৃতিঃ ক্ষমা দমোহস্তেয়ম্ শৌচমিদ্রিয়নিগ্রহঃ।

ধীর্বিদ্যা সত্যমক্রোধো দশকং ধর্মলক্ষণং।"

নানা অর্থে এই ধর্ম শব্দের প্রয়োগ হয়েছে। ধর্ম বলতে কখনো নিয়ম-নীতি, আচার-অনুষ্ঠান, কখনো সত্য-অহিংসা-অঙ্গেয় ইত্যাদিকে বোঝানো হয়েছে। অর্থাৎ ধর্ম শব্দটি সংস্কৃতে বৃহত্তর অর্থে প্রযুক্ত হয়েছে। কিন্তু Religion শব্দটি সেইরূপ ধর্মকে বোঝায় না। Religion শব্দটি বিভিন্ন জাতির ঈশ্বর উপাসনা প্রণালী কে বোঝায়। সংস্কৃতে ঈশ্বর উপাসনা প্রণালী 'আচার' শব্দের অন্তর্গত। পরবর্তীকালে ধর্ম শব্দের অর্থ ক্রমশঃ সংকুচিত হতে থাকে। এই অবস্থায় Religion শব্দের বাংলা ও সংস্কৃত প্রতিশব্দ

না থাকায় অনেকটা নৈকট্য বিশিষ্ট বলে ধর্ম ক্রমশঃ Religion এর প্রতিশব্দ রূপে ব্যবহৃত হয়। এই
প্রকারে ধর্মের স্বরূপ ও ব্যাপ্তির সামগ্রিক মূল্যায়নই আমার প্রবন্ধটির মূল বিষয়।

মূলশব্দ- ধর্ম, ধর্মের স্বরূপ, ধর্মের ব্যাপ্তি , Religion

Name: Susmita Das
University of Kalyani
M.A. 2017
NET
Subject : Ôñ , ïYi , Yve j xC

ତ୍ରିଗୁଣେର ଗୁଣାବଳୀ

ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବନ୍ତାର ଚତୁର୍ଦଶ ଅଧ୍ୟାୟେ ଆମରା ସର୍ପଥମ ତ୍ରିଗୁଣେର ଧାରଣା ଲାଭ କରି । ପ୍ରକୃତି ଓ ପୁରୁଷେର ସଂଯୋଗେ ସୃଷ୍ଟିର ସମସ୍ତ ବନ୍ଧୁର ଉତ୍ତବ ହୁଏ । ଗୁଣ ଏକଟି ପାରିଭାଷିକ ଶବ୍ଦ । ସତ୍ତ୍ଵ, ରଜଃ ଓ ତମଃ ହଲୋ ଏହି ତିନଟି ଗୁଣ, କାବ୍ୟ, ବ୍ୟାକରଣେ, ଦର୍ଶନେ ଭିନ୍ନ ଅର୍ଥେ ପ୍ରୟୋଗ ଆଛେ । ସାଂଖ୍ୟଦର୍ଶନେ ତିନଟି ଗୁଣେର ସାମ୍ୟାବନ୍ଧାଇ ପ୍ରକୃତି । ପ୍ରତ୍ୟେକ ଜୀବ ପ୍ରକୃତିରୂପ ମହାମାୟାର ବନ୍ଧନ ।

ସତ୍ତ୍ଵଗୁଣେର ଲକ୍ଷଣ ହଲ- ଶାନ୍ତଭାବ, ନିର୍ମଳତା, ଜ୍ଞାନ ଓ ଆନନ୍ଦ । ରଜୋଗୁଣେର ଲକ୍ଷଣ ହଲ- ଅନୁରାଗ, ତୃଷ୍ଣା, ବାସନା ଓ ସୁଖେର ଲାଲସା । ତମୋଗୁଣେର ଲକ୍ଷଣ ହଲ- ଆଲସ୍ୟ, ନିଦ୍ରା, ଅଜ୍ଞାନ ଓ ଭ୍ରାନ୍ତ । ସତ୍ତ୍ଵ ଗୁଣ ମାନୁଷକେ ଆନନ୍ଦେର ପଥେ ନିଯେ ଯାଇ, ବଜୋଗୁଣ ମାନୁଷକେ କର୍ମଚଞ୍ଚଳ କରେ ଏବଂ ତମୋଗୁଣ ମାନୁଷେର ସମସ୍ତ ସଦିଚ୍ଛାକେ ଅନ୍ଧକାରେ ଢକେ ଦେଇ ।

ଗୁଣତ୍ରୟ ଅବିନାଭାବ ବୃତ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ । ଏକଟି ଅନ୍ୟ ଦୁଟିକେ କଥନଇ ତ୍ୟାଗ କରେ ଥାକେ ନା । ଏହି ସଂସାବେ ବୃକ୍ଷେର ଯେ ସବ ଶାଖା, ତାରା ସତ୍ତ୍ଵ, ରଜ ଓ ତମଃ ଏହି ତିନଟିଗୁଣେର ରସେ ଶ୍ୟାମଳ ହୁଏ ଥାକେ । ସାଂଖ୍ୟପ୍ରବଚନଭାଷ୍ୟ ଅନୁସାରେ ପୁରୁଷ ସତ୍ତ୍ଵଦି ଗୁଣେର ଦ୍ୱାରା ହୁଏ ଏବଂ ବନ୍ଧନ ଛିନ୍ନ କରେଲ ମୁକ୍ତ ହୁଏ ବଲେ ବନ୍ଧନେର ଉପକରଣରୂପେ ଓ ସତ୍ତ୍ଵଦିକେ ରଙ୍ଗୁର ମତୋ ଗୁଣ ବଲା ହୁଏଛେ । ଶ୍ରୀମଦ୍ଭଗବନ୍ତାର ଚତୁର୍ଦଶ ଅଧ୍ୟାୟେ ସ୍ପଷ୍ଟତା ଉଲ୍ଲେଖ ହୁଏଛେ ।

“ ସତ୍ତ୍ଵଂ ରଜତମ ଇତି ଗୁଣଃ ପ୍ରକୃତିସମ୍ପନ୍ନବା

ନିଧବନ୍ତି ମହାବାହୋ ଦେହେ ଦେହିନମବ୍ୟାଯମ୍” ୧୪/୫

ସତ୍ତ୍ଵ, ବଜ ଓ ତମଃ ପରମ୍ପର ବିରଳ ଧର୍ମବିଶିଷ୍ଟ ହୁଏଇ ଆଶ୍ରୟ, ଜନନ ଓ ମିଥୁନ ବୃତ୍ତିସମ୍ପନ୍ନ ହୁଏ । ବାଚସ୍ପତି ମିଶ୍ର ଏହି ପ୍ରସଙ୍ଗେ ବଲେନ- ‘ପ୍ରଦୀପବଚ୍ଚର୍ତ୍ତର୍ଥତୋ ବୃତ୍ତିଃ’ (ସା.କା. ୧୩) । ଅର୍ଥାତ୍ ଅଗ୍ନି ବତି ଓ ତେଲ ପରମ୍ପର ବିରୋଧୀ ହୁଏଇ ମିଲିତଭାବେ । ଯେମନ- ରନ୍ଧର ପ୍ରକାଶେ ସକ୍ରମ, ତେମନ ସତ୍ତ୍ଵ, ରଜଃ ଓ ତମଃ ବିରଳ ଧର୍ମବିଶିଷ୍ଟ ହୁଏଇ କାର୍ଯ୍ୟକାଳେ କାର୍ଯ୍ୟାଧିନୋପଯୋଗୀ ଭାବ ପ୍ରକାଶ କରେ । ଆବାର ଏହି ଗୁଣତ୍ରୟେର ଜନ୍ୟଇ ପୁରୁଷବହୁ ଶ୍ରୀକାର କରତେ ହୁଏ । ଗୁଣେର ତାରତମ୍ୟେର ଜନ୍ୟଇ ଦେବତା, ମାନୁଷ ଓ ପଣ୍ଡର ଭିନ୍ନତା । କିଛି ପ୍ରାଣୀ ସତ୍ତ୍ଵବହୁ ଅର୍ଥାତ୍ ସାତ୍ତ୍ଵିକ ଗୁଣବିଶିଷ୍ଟ । ଯେ ସବ ଲୋକ ଆୟୁଲାଭେର ଜନ୍ୟ ସଂଯତ ହୁଏ ସୁଖଭୋଗ କରେ, ପୁଷ୍ଟିକର ଖାଦ୍ୟ ଗ୍ରହନ କରେ, ଶରୀରକେ ନୀରୋଗ ରାଖାର ଚେଷ୍ଟା କରେ, ଆନନ୍ଦେର ମଧ୍ୟେ ଥାକେ, ତାରା ସାତ୍ତ୍ଵିକ । ଆବାର ରାଜସିକ ଲୋକେର ଅର୍ଥାତ୍ ରଜ ଗୁଣସମ୍ପନ୍ନ ଲୋକେରା ଉତ୍ସ ଜିନିସ ପଛନ୍ଦ କରେ । ତାରା ଅତିମିଷ୍ଟ, ଉଷ୍ଣ, ଅମ୍ବ ଖାଦ୍ୟ ଗ୍ରହନ କରତେ ଭାଲୋବାସେ । ଅନ୍ୟଦିକେ ତମୋଗୁଣ ଅର୍ଥାତ୍ ତାମସିକ ମାନୁଷେରା ନୋଂରା ପୋଷାକ ଓ ଶୁକନୋ ଅପବିତ୍ର ଖାଦ୍ୟ ଗ୍ରହନ କରେ । ଏହିଭାବେ ମାନୁଷେର ଓପର ଗୁଣ ପ୍ରଭାବ ବିନ୍ଦୁର କରେ ।

ଆମାର ଈନ୍ଦ୍ରଶ ଲିଖନେର ଉଦ୍ଦେଶ୍ୟ ହଲ- ଏହି ତିନଟି ଗୁଣ ସମ୍ପର୍କେ ଅବହିତ କରା ଓ ବିଶ୍ଳେଷଣ କରା ।
ଶବ୍ଦସଂକେତ - ସତ୍ତ୍ଵଃ, ରଜଃ, ତମଃ

॥ যোগদর্শনে মনস্তত্ত্ব : কৈবল্য ॥

ড. দীপক্ষৰ পাত্ৰ, সহাধ্যাপক, সংস্কৃত বিভাগ,
আচাৰ্য প্ৰফুল্ল চন্দ্ৰ কলেজ, কলকাতা।
patra.d.dp@gmail.com

বিষয়সমূহ

যোগদর্শন ভারতীয় আস্তিক দর্শন সমূহের অন্যতম। এই দর্শন আত্মোপলক্ষিকামীর কাছে মহৰি পতঞ্জলির অমূল্য অবদান। যোগই তত্ত্বজ্ঞান লাভ ও দুঃখ নিৰ্বাপন প্রধান উপায়। যোগশাস্ত্র চারটি অঙ্গবিশিষ্ট - হেয়, হেয়হেতু, হান, হানোপায়। যোগে পাঁচ প্রকার জ্ঞানাত্মক বৃত্তি নিৱাপিত হয়েছে। যোগ হল মুখ্যত সাধনশাস্ত্র ও প্রযোগবিদ্যা। যোগমতে কৈবল্যলাভ যোগসাধনার লক্ষ্য। কৈবৰ্ত পুৰুষের কিছু অবস্থান্তর হয় না, স্বরূপে অবস্থান্তর হয় মাত্র। আৱ মুক্তপুৰুষ স্বরূপতঃ নৈৰ্ব্যক্তিক সত্তা।

সূত্রশব্দ: যোগ - মনস্তত্ত্ব - কৈবল্য।

ধর্মযুদ্ধে মহাভারত:

Mithun Das

SACT, Dpt. Of Sanskrit

SCBC College,Lalbagh,Murshidabad

Email-mithunscbc@gmail.com

আমাদের অন্যতম প্রধান মহাকাব্য হল মহাভারত। আমাদের এই মহাকাব্যটি মূলতঃ 'ধর্মযুদ্ধ'-এর কাহিনী। অর্থাৎ, ধর্ম ও যুদ্ধ— দুইই পরিলক্ষিত হয় এই গ্রন্থে। এবার প্রশ্ন হল—ধর্মের জন্য যুদ্ধ? নাকি যুদ্ধের ধর্ম? —কোন্‌ বিষয়টিকে এখানে প্রাধান্য দেওয়া হবে? কোন্‌ দৃষ্টিভঙ্গি থেকে দেখবো আমরা মহাকাব্যটিকে? চলুন এই প্রশ্নের উত্তরে গোঁছনোর আগে ঘুরে আসা যাক মহাভারতের অন্দরমহল থেকে —

দেবৰত, চিৰাঙ্গদ ও বিচ্ছিন্নীয় এৱা কুৰুবংশীয় রাজা শান্তনুৰ ছেলে। দেবৰত প্রতিজ্ঞাবদ্ধ হন যে তিনি তাঁৰ বাবাৰ স্বার্থে পিতৃসিংহাসনে না বসে আজীবন ব্ৰহ্মচৰ্য পালন কৰবেন। ফলতঃ শান্তনুৰ মৃত্যুৰ পৱে চিৰাঙ্গদ রাজা হলেন। এৱেপৰ যুদ্ধে নিহত হলে হস্তিনাপুৱেৱে সিংহাস বসেন বিচ্ছিন্নীয়। বিচ্ছিন্নীয়েৰ অকাল মৃত্যুতে জ্যোষ্ঠপুত্ৰ ধৃতৱাঞ্চ রাজা হন। কিন্তু তিনি জন্মান্ত থাকাৰ কাৰণে ছোট ভাই পান্ত্ৰ রাজ্য শাসন কৰতেন। কিছুকাল পৱে পান্ত্ৰৰ মৃত্যু হলে কুৰুৱাজ্যৰ শাসনভাৱ হস্তগত হয় দুৰ্যোধনেৰ নিকট। কিন্তু ধৃতৱাঞ্চ নিৰ্দেশ দেন রাজ্য দুভাগ হবে। ফলে পুত্ৰেৰা অর্থাৎ পান্ত্ৰবৰা গেলেন ইন্দ্ৰপ্ৰস্থে, আৱ হস্তিনাপুৱেই থেকে গেলেন ধৃতৱাঞ্চপুত্ৰৰা অর্থাৎ কৌৰবৱা। এই ব্যবস্থা দুৰ্যোধনেৰ মনোমত না হওয়ায় কৌশলে তিনি ধৰ্মপৱায়ন ও সত্যবাদী যুধিষ্ঠিৰেৰ সাধুতাৰ সুযোগ নিয়ে পান্ত্ৰবদেৱ রাজ্যেৰ অধিকাৱ থেকে বাধ্যত কৱেন। সামান্যতম ভূমিও তিনি পান্ত্ৰবদেৱ দিতে সম্মত হলেন না। এৱফলে কুৰুক্ষেত্ৰে ভীষণ যুদ্ধ হয় দুপক্ষেৰ মধ্যে। শেষ পৰ্যন্ত সেই মহাযুদ্ধে দুৰ্যোধন এবং আৱো অনেক আত্মীয়স্বজন এবং মহারথীদেৱ নিহত কৱে পান্ত্ৰবেৱাই জয়ী হন। কিন্তু, একে কি সত্যিই জয় বলা যায়? খঁজবো আমৱা সেই সব উত্তৰ...

Keywords: 1)ধর্ম, 2)যুদ্ধ

বিভিন্ন প্রকারের সামাজিক সংস্কার :

সম্পূর্ণ কৃধাতু থেকে সংস্কার শব্দটি নিষ্পন্ন। অর্থাৎ যে ক্রিয়া সম্পাদনের মাধ্যমে মানুষ শুন্দ হয় তাকে বলা হয় ‘সংস্কার’। আচার্য শঙ্করের মতে- “সংস্কার হি নাম গুণাধানেন বা স্যাদ্দোষাপনযনেন বা”। মহামতি মনুর মতে -সংস্কারের দ্বারা সাধারণ এই তনু ব্রহ্মলাভের যোগ্য হয়ে ওঠে। সংস্কার হলো এমন একটি ক্রিয়া যা কোন বস্তু বা ব্যক্তিকে যোগ্য করে তোলে।

“সংস্কারো নাম ভবতি যস্মিন্ন জাতে পদার্থো ভবতি যোগ্যঃ কস্যচিদৰ্থস্য”।

সংস্কারের দ্বারাই ব্রাহ্মগাদি দ্বিজ সংস্কা প্রাপ্ত হন। পিতার বীজ জনিত ও মাতার গর্ভ জনিত এই শরীর পাপ সম্মুক্ত। সংস্কারের দ্বারাই তা পরিত্র হয়। সংস্কারের দ্বারা কোন ব্যক্তি বা বস্তুর বিশুদ্ধতা সম্পাদনের মাধ্যমে তা যাগকর্ম কিংবা জাগতিক ব্যবহারের উপযোগী করে তোলা হয়। সংস্কারের উপযোগীতা প্রসঙ্গে বলা হয়েছে — কোন মলিন বস্তু যেমন বারংবার দ্বোত পক্ষিয়ার দ্বারা পরিশুন্দ হয়, তেমনি সংস্কারের দ্বারাই আমাদের মনের মলিনতা দূর হয়। শরীর ও মন পরিশীলিত হয়।

সময় ও শাস্তি ভেদে সংস্কারের ভিন্নতা পরিলক্ষিত হয়। বৈখানস সুত্রে অষ্টাদশ প্রকার সংস্কারের উল্লেখ আছে। মনুর মতে একাদশ প্রকার সংস্কার। গৃহসূত্রকার আচার্য গোভিলের মতে সংস্কার — বিবাহ, গর্ভাধান, পুংসবন, সীমান্তোন্নয়ন, নামকরণ, চূড়াকর্ম, উপনয়ন।

রঘুনন্দন তাঁর অষ্টাবিংশতি তত্ত্বে দশবিধি সংস্কারের উল্লেখ করেছেন। যেমন — গর্ভাধান-এটি প্রথম সংস্কার। গর্ভাধান বলতে বোবায় “গর্ভোৎপাদন”। মনু একে “নিষেক” নামে অভিহিত করেছেন। মনু গর্ভাধান সংস্কারার্থে “গার্ভের্হোমেঃ” শব্দের ব্যবহার করছেন। মনু খৃতুকালে গর্ভাধানের বিধান দিয়েছেন। নিছক কামনাসম্মুক্ত হয়ে কোন সন্তানোৎপাদন নয়, আলোচ্য সংস্কারের দ্বারাই পিতা-মাতার মন যাতে রাহিত হয়ে সাত্ত্বিকভাবাপন্ন হয় এবং তাঁদের মিলনযাগ প্রসূত সেই সন্তান যেন দেশ ও দশের কল্যাণকর হয়ে ওঠেন, সন্তবত এইসব ভাবনা থেকেই সংস্কার পালন করা হতো।

পুংসবন — পুত্রসন্তান লাভের ইচ্ছায় এই সংস্কার করা হয়। পিতৃতর্পণাদি ক্রিয়া সম্পাদনের মাধ্যমে পুত্র নামক নরক থেকে পুত্র পিতাকে উদ্ধার করেন বলে পুত্রসন্তান সকলের কাঞ্চিত। এই সংস্কারের দ্বারাই গর্ভসন্তান পুরুষ হয় বলে এর নাম পুংসবন। গর্ভস্পন্দনানুভূত হওয়ার পূর্বে এই সংস্কার পালনের বিধান দেওয়া হয়েছে।

সীমান্তোন্নয়ন — ‘সীমান্ত’ শব্দের অর্থ হল-কেশরচনাবিশেষ। এই সংস্কারের মূলে গভিণীর মনে আনন্দ দানাই হল মুখ্যবিষয়। এর দ্বারা সন্তান ও গভিণী উভয়ই সংস্কৃত হয়।

জাতকর্ম — গভিণীর প্রসববেদনা অনুভূত হওয়ার পর সুষ্ঠুভাবে সন্তান প্রসবের জন্য শোষ্যস্তীহোম করা হয়। প্রসবের পর সন্তানের নাড়ীচ্ছেদনের পূর্বে পুত্রের মেধা ও আয়ুবৃদ্ধির জন্য জাতকর্ম সংস্কার করা হয়।

নামকরণ — নামরূপাত্মক এই জগৎ। নাম ছাড়া কোন কর্মই বাস্তবে সন্তুষ্ট নয়। মনুর মতে জন্মের দশম বা দ্বাদশ দিনে অথবা পুণ্যতিথি, নক্ষত্র বা শুভমুহূর্তে নবজাতকের নামকরণ করা উচিত।

নিষ্ক্রমণ-ভূমিষ্ঠ হওয়ার পর শিশুকে তিনমাস সূতিকাগ্রহে রাখা হত। শিশুর জন্মদিন থেকে চতুর্থমাসে সূর্যের আলো দর্শনের জন্য জন্মগ্রহ হতে নিষ্ক্রান্ত করারপ সংস্কার হল নিষ্ক্রমণ।

অন্নপ্রাশন -বস্তুত জন্মের পর থেকে পাঁচমাস পর্যন্ত মাতৃদুষ্টই শিশুর খাদ্য।এই সংস্কারের মাধ্যমে শিশুর মুখেভাতের অনুষ্ঠান সম্পন্ন হয়।এছাড়াও রয়েছে “চূড়াকরণ”। মন্তকোগৱি এক গোছাচুল বা শিখা,তার জন্য কৃতকর্মই হল চূড়াকর্ম।এবং উল্লেখযোগ্য আরো কয়েকটি সংস্কার হলো-
উপনয়ন,সমাবর্তন,কেশাঙ্গ,বিবাহ ইত্যাদি।

- Name-Bandana Das
- Designations -SACT
- Lalbagh scbc College
- Ph-9851061689

দর্শনের প্রেক্ষাপটে পুরুষার্থ:

যেকোন পুরুষ বা ব্যাক্তি মাত্রই তার জীবনের কোন না কোন অর্থ বা উদ্দেশ্য থাকা আবশ্যিক। উদ্দেশ্য বা লক্ষ্য ছাড়া মানুষের জীবন অতিবাহিত করা অসম্ভব। আর মানুষের জীবনের যাবতীয় উদ্দেশ্য সিদ্ধি হয় জ্ঞানের মাধ্যমে। জ্ঞান আহরণই হলো মানুষের জীবনের প্রথম ও অন্তিম লক্ষ্য। আর এই জ্ঞান আহরণ ই হলো বিদ্যা অর্জন এবং বিদ্যা লাভের মাধ্যমে বিনয় জন্মায়, বিনয়ের মাধ্যমে আসে যোগ্যতা, যোগ্যতা থেকে আসে অর্থ বা ধন সম্পদ এবং ধন সম্পদ থাকলেই কাম্য বিষয় ভোগ বা দানাদি ধর্ম-কর্মে প্রবৃত্তি জাগে আর ধর্ম থেকে ই আসে সুখ বা আনন্দ। এটি ইন্দ্রিয় ভোগ জনিত সুখ নয়, আধ্যাত্মিক সুখ ভোগ জনিত আনন্দ। আর এই সচেতন মানুষের এই কাম্যবস্তু বা প্রয়োজন গুলিকে বলা হয়”
পুরুষার্থ”(পুরুষের অর্থ-“পুরুষ “অর্থে সচেতন পুরুষ আর “অর্থ” অর্থে “কাম্য বস্তু বা প্রয়োজন ”)।

ভারতীয় দর্শনে মানুষের নানা প্রয়োজনের মধ্যে চারটি প্রয়োজনকে মুখ্য বলা হয়েছে -
কর্ম, অর্থ, কাম ও মোক্ষ। এগুলো একত্রে চতুর্বর্গ বলা হয়। যদিও রামায়ণ ও মহাভারতে
ধর্ম, অর্থ ও কামকেই পুরুষার্থ হিসেবে বর্ণনা করা হয়েছে। তবে এর থেকে এটা সিদ্ধান্ত করা
সঠিক হবে না যে, মোক্ষের ধারণা তৎকালীন মানুষের কাছে অজানা ছিল। অনুসন্ধান করে দেখা
গেছে - মোক্ষের ধারণা উপনিষদের ধারণার মতোই প্রাচীন। বাস্তবিক সাধারণ মানুষ ধর্ম,
অর্থ, কাম - এই তিনটির প্রতি অধিক আগ্রহী বলে এদের ত্রিবর্গ বলা হয়েছে। কিন্তু বৈদিক
ঝৰিরা ধর্ম, অর্থ, কাম ও মোক্ষ - এই চারধরনের মূল্যবোধের কথা বলেছেন। তার মধ্যে
মোক্ষকে পরম পুরুষার্থ(যা চাইলে আর চাওয়ার কিছু থাকে না বা যা পেলে আর পাওয়ার কিছু
থাকে না, তাই পরম পুরুষার্থ) বলা হয়েছে। তবে গৌড়ীয় বৈষ্ণব ধর্মে ভগ্নিকে অপর

একটি পুরুষার্থ বলে স্বীকার করা হয়েছে। এবং তারা ভঙ্গিকে মুক্তির উপরে স্থান দিয়েছে। ভারতীয় দর্শন চিন্তা ধারায় অর্থ ও কাম কে গৌণ পুরুষার্থ বলে অভিহিত করা হয়েছে। এবং ধর্মও মোক্ষকে মুখ্য পুরুষার্থরূপে গণ্য করা হয়েছে। শ্রীমদ্বাগবত গীতায় বলা হয়েছে যে, পরমেশ্বরে একনিষ্ঠ হয়ে যিনি সর্বকর্ম ফল পরিত্যাগ করে ধর্মাচরণ করেন তিনি শান্তি ও মোক্ষলাভ করেন।

অতএব, প্রাচীন তত্ত্ব অনুসন্ধান করে দেখা যাচ্ছে যে, চার্বাক ও প্রাচীন মীমাংসক ভিন্ন অপরাপর ভারতীয় দাশনিক সম্পাদায়ই মোক্ষকে পরম পুরুষার্থ বলে স্বীকার করেছেন। তবে অধিকাংশ ভারতীয় দাশনিকেরা মোক্ষকে পরমপুরুষার্থ বলে স্বীকার করে নিলেও, মোক্ষের স্বরূপ সম্পর্কে ও মোক্ষ লাভের উপায় সম্পর্কে তাঁরা সকলে ভিন্ন মত পোষণ করেন।

- Name :Arpita Sinha
- Designation: SACT(CWTT)
- Lalbagh scbc College
- Ph:9331858424
- E-mail -Id: arpitasinha59@gmail.com